

דפוסי תעסוקה וחסמים לתעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב מחקר הערכה מסכמת

אורן תירוש דנה כהן ברכה ברלין
איילת לוי-כובשי סמדר סומך

הדוח כולל תקציר
בשפה הערבית

המחקר הוא חלק מסדרת מחקרי תוכנית החומש לפיתוח כלכלי חברתי
בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021 אשר בוצעו בשיתוף
האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב

דמ-935-23

עריכת לשון: רויטל אביב מתוק
תרגום לאנגלית (תקציר): עמי אשר
עיצוב גרפי: ענת פרקו טולדנו

המחקר הוזמן על ידי האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב ומומן בסיועו

מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל
ת"ד 3886 ירושלים 9103702
טלפון: 02-6557400
brook@jdc.org | brookdale.jdc.org.il

ירושלים | ניסן תשפ"ג | אפריל 2023

על מחקר תוכנית החומש (2017-2021) לאוכלוסייה הבדואית בנגב

מחקר תוכנית החומש נערך במימון משותף של האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב ושל מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. המחקר נמשך שלוש שנים וחצי וכלל מחקרי משנה במגוון נושאים ובהם חינוך, ילדים עם מוגבלויות, תעסוקה והרשויות המקומיות. כמו כן כלל המחקר מחקרי משנה בנושאי רוחב כמו מערך תוכניות העבודה אשר ליווה את תוכנית החומש; הערכים, הכוחות והאתגרים בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב ומנהיגיה; ותמונת מצב של האוכלוסייה הבדואית בנגב – מדדים נבחרים. מלבד זאת שולב במחקר דוח הערכה כוללת של תוכנית החומש.

המחקר נעשה בשיתוף בין האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב ובין מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. אנשי האגף הובילו את התוויית נושאי המחקר ונתנו משוב למחקרים עצמם. מכון ברוקדייל תכלל את המחקר ואחראי מקצועית לביצועו.

את הדוחות שפורסמו במסגרת מחקר תוכנית החומש אפשר להוריד ללא תשלום מאתר המכון:

<https://brookdale.jdc.org.il/publication/bedouin-population-five-year-plan/>

רקע

שיעור העוני באוכלוסייה הבדואית בנגב הוא מן הגבוהים בישראל ונגזר בין השאר משיעורי תעסוקה ומשכר נמוכים. ממשלת ישראל פועלת לקידום התעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב במגוון דרכים, עם זאת שיעורי התעסוקה באוכלוסייה זו ושכרה, במיוחד בקרב הנשים הבדואיות, עדיין נמוכים מאלו שבכלל האוכלוסייה. מחקר הערכה זה בוחן לעומק את עולם התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, לשם טיוב והתאמה של כלי המדיניות לצרכים, לחסמים ולחוזקות הייחודיים של אוכלוסייה זו, בדגש על אלו של הנשים הבדואיות.

המחקר בוצע בשנים 2020-2022 במסגרת הערכת תוכנית החומש לפיתוח כלכלי-חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב לשנים 2017-2021 (החלטת ממשלה 2397).

מטרה

מטרת העל של המחקר הייתה לזהות גורמים חברתיים ותרבותיים, המתווספים לחסמי תעסוקה קיימים ומשפיעים על דפוסי התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב.

שיטה

המחקר התמקד באוכלוסייה הבדואית בנגב בגילי העבודה העיקריים (25-54). נעשה שימוש בארבעה מקורות מידע: (1) 40 ראיונות עומק עם 24 נשים ו-8 גברים מן האוכלוסייה הבדואית, ועם 8 אנשי מקצוע (קובעי מדיניות נציגי משרדי ממשלה ואנשי מקצוע מפעילי תוכניות ושירותים, בתחומי התעסוקה, האוכלוסייה הבדואית והתכנון); (2) סקר טלפוני בקרב 335 נשים ו-147 גברים מן האוכלוסייה הבדואית; (3) ניתוח נתונים מנהליים ונתוני סקרי כוח אדם (2012-2020) של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה; (4) סקירת ספרות בין-לאומית בנוגע לחסמים לתעסוקה של קבוצות מוחלשות ולכלי מדיניות לקידומן בתעסוקה. כלי המחקר עברו התאמה תרבותית ושפתית על ידי מומחים לתרבות הבדואית וקיבלו את אישור ועדת האתיקה של מכון ברוקדייל.

ממצאים

בעשור האחרון חלה עלייה במדדי התעסוקה העיקריים בקרב גברים ונשים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, אולם הפערים בינה ובין כלל האוכלוסייה התייצבו במרביתם. המחקר מצביע על חסמים לתעסוקה העומדים בבסיס מגמות אלו וזיהה הזדמנויות לשיפורן.

חסמים לתעסוקה

1. **רמות השכלה נמוכות** מצמצמות את אפשרויות התעסוקה וההשתכרות של האוכלוסייה הבדואית בנגב, במיוחד בקרב נשים.
2. **תפיסות חברתיות מסורתיות** של האוכלוסייה הבדואית בנגב בנוגע לתעסוקה ולהשכלה משפיעות על דפוסי התעסוקה וההשכלה של נשים וגברים. זאת אף שבשנים האחרונות החברה הבדואית מצויה במעבר מחברה מסורתית למודרנית.
3. **היצע נמוך של מקומות עבודה בקרבת אזור המגורים** הוא חסם לתעסוקה בעיקר עבור נשים, אשר מוגבלות על ידי החברה מלהתרחק יתר על המידה מן המשפחה לטובת תעסוקה.
4. **שיעור נמוך של פעוטות המשולבים במעונות יום לגיל הרך** הוא חסם לתעסוקה בעיקר עבור נשים.
5. **מגבלה פיזית או מחלה ממושכת של הפרט או בן משפחתו** הן סיבה עיקרית לכך שגברים ונשים אינם עובדים.
6. **מגבלות חברתיות על נוכחות של נשים במרחב הציבורי** וחשש לביטחון האישי משפיעים על דפוסי התעסוקה של נשים.
7. **אפליה בשוק העבודה על בסיס היכרות או קרבה משפחתית** מצמצמת את אפשרויות ההעסקה של נשים משכילות, ומעודדת שילוב עובדים מוכשרים פחות ברשויות המקומיות ובבתי הספר.

הזדמנויות לתעסוקה

1. **השכלה על-תיכונית נמצאה כבעלת קשר לתעסוקה איכותית** הן בקרב גברים הן בקרב נשים. שכן, השכלה מספקת לנשים לגיטימציה חברתית לצאת לעבוד, ותעסוקה תורמת לעצמאותן ולמעמדן החברתי של הנשים.
2. **רישיון נהיגה נמצא כבעל קשר חיובי לתעסוקת נשים**. כמו כן עלה כי רישיון נהיגה הוא כלי לחיזוק עצמאותן של נשים ולהעלאת תחושת הביטחון האישי שלהן.
3. **מודלים של תעסוקה שצמחו בקהילה** לרבות עבודות שנשים מבצעות בתוך הבית בתחומי עיסוק לגיטימיים, עשויים להוות הזדמנות לנשים לעבוד לנוכח המגבלות החברתיות המוטלות עליהן. בדומה לכך גם **אפשרויות תעסוקה בקרבת אזור המגורים** עשויות לסייע לנשים שעליהן להישאר בקרבת אזור מגוריהן, לצאת לעבוד.
4. **הנהגה מקומית חזקה יכולה לזרז שיפור בתעסוקה**. לנוכח ההשפעה של ההנהגה המקומית על התושבים, גיוס תמיכתה עשוי לסייע בגיבוש תוכניות פיתוח תעסוקה על פי הצרכים המקומיים.

סיכום והמלצות לפעולה

למרות פעולתה של הממשלה לקידום התעסוקה של הבדואים בנגב, בשנים האחרונות נבלמה מגמת צמצום הפערים בתחום זה בין אוכלוסייה זו לכלל האוכלוסייה בישראל. ממצאי המחקר תומכים בקיומם של חלק מן החסמים לתעסוקה הידועים בספרות, ובהם מיעוט השכלה והכשרה, מיעוט הזדמנויות לתעסוקה בתוך היישובים ומגבלות פיזית של הפרט או בני משפחתו. אולם פרט להם, המחקר מראה כי לנורמות חברתיות השפעה ניכרת על דפוסי ההשכלה והתעסוקה של הנשים והגברים הבדואים, וכי הן משפיעות גם על חסמי התעסוקה המוכרים.

חלק מכלי המדיניות שיושמו עד כה אומנם פעלו כדי לצמצם את החסמים המוכרים לתעסוקה, אולם הם לא התחשבו במידה מספקת במבנה החברה הבדואית או בציפיות של החברה מן הנשים והגברים הבדואים. אפשר לשער שבשל כך כלים אלו היו מוגבלים ביכולתם לשפר את מצב התעסוקה באוכלוסייה זו. המחקר מצביע על כיווני פעולה אפשריים, ובהם מיסוד מנגנון שיתוף פעולה ותיאום בין הגופים הרלוונטיים שיכלול רכיב התאמה תרבותית של כלי המדיניות; הנגשת ארגז כלים המעודד עצמאות לנשים בגיל צעיר; הפניית מאמצים לשיפור ההשכלה וההכשרה הטכנולוגית של גברים צעירים; השקעה במודלים של הכנה לעבודה ולחיים הבוגרים בקרב נערים ונערות כבר בעת הלימודים בתי הספר העל-יסודיים ומייד בסיומם; ביסוס תשתית תעסוקה מקומית; חיזוק מודלים של תעסוקה שצמחו בקהילה; וחיזוק הביטחון האישי במרחב הציבורי.

רקע

שיעור העוני באוכלוסייה הבדואית בנגב הוא מן הגבוהים בישראל ונגזר בין השאר משיעורי תעסוקה ומשכר נמוכים. ממשלת ישראל פועלת לקידום התעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב במגוון דרכים, ובהן פיתוח אזורי תעשייה, מתן תמריצים למעסיקים, הנגשת הכשרות מקצועיות ולימודי הנדסאים, שיפור הנגישות לתחבורה ציבורית ויצירת מסגרות טיפול לילדים בגיל הרך. אולם על אף השקעת המשאבים, שיעורי התעסוקה והשכר של האוכלוסייה הבדואית, ובמיוחד של הנשים הבדואיות, עדיין נמוכים מאלו של כלל האוכלוסייה. מחקר הערכה זה בוחן לעומק את עולם התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, לשם טיוב והתאמה של כלי המדיניות לצרכים, לחסמים ולחוזקות הייחודיים של אוכלוסייה זו, בדגש על אלו של הנשים הבדואיות.

המחקר בוצע בשנים 2020-2022 במסגרת הערכת תוכנית החומש לפיתוח כלכלי-חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב לשנים 2017-2021 (החלטת ממשלה 2397).

מטרת המחקר

מטרת העל של המחקר הייתה לזהות חסמים חברתיים ותרבותיים לתעסוקה המתווספים לאלו המוכרים ומשפיעים על דפוסי התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, ואשר זיהויים יסייע בהידוק המענים לשיפור התעסוקה של האוכלוסייה.

שיטת המחקר

המחקר מבוסס על שילוב של כמה שיטות מחקר ומגוון מקורות מידע.

אוכלוסיית המחקר

נשים וגברים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, בגילי העבודה העיקריים (25-54).

מקורות המידע

- **ראיונות עומק:** בין נובמבר 2020 לינואר 2021 נערכו 40 ראיונות עומק עם 24 נשים ו-8 גברים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, ועם 8 אנשי מקצוע (קובעי מדיניות נציגי משרדי ממשלה ואנשי מקצוע מפעילי תוכניות ושירותים, בתחומי התעסוקה, האוכלוסייה הבדואית והתכנון). הראיונות עסקו במצב התעסוקה לנוכח פעילות הממשלה בשנים האחרונות, בחסמים ובהזדמנויות לתעסוקה, בעמדות בנוגע לתעסוקה ובמנגנוני התמודדות עם החסמים לתעסוקה.
- ראיונות העומק עם אנשי המטה בוצעו בשפה העברית על ידי חוקרים ממכון ברוקדייל. ראיונות העומק עם מרואיינים מן האוכלוסייה הבדואית בוצעו בשפה הערבית על ידי מראיינים מעמותת "אג'יק – מכון הנגב" שעברו הכשרה ייעודית.

- **סקר טלפוני:** בין אוגוסט 2021 לינואר 2022 נערך סקר בקרב 335 נשים ו-147 גברים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב. הסקר עסק במצב התעסוקה של המשיבים, בחסמים ובהזדמנויות לתעסוקה, בעמדות ובתפיסות בנוגע לתעסוקה, בדרכי התמודדות עם חסמים לתעסוקה ובמידת החשיפה לשירותי תעסוקה. הסקר כלל גם בחינה מפורטת של מאפייני הרקע של המשתתפים והוא נערך בשמונה-עשר היישובים הבדואיים בנגב, ובריכוזי מגורים בלתי מוסדרים.¹
- הסקר בוצע בשפה הערבית על ידי מראיינים מעמותת "אג'ק – מכון הנגב" שעברו הכשרה ייעודית.
- כלי המחקר עברו התאמה תרבותית ושפתית על ידי מומחים לתרבות הבדואית וקיבלו את אישור ועדת האתיקה של מכון ברוקדייל.
- **ניתוח נתונים מנהליים:** נתונים מנהליים מן הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) (על ילידי 1970-1995 בשנים 2010-2019)², סקרי כוח אדם של הלמ"ס (2012-2020) ונתונים מנהליים מן המוסד לביטוח לאומי (2010-2018). פירוט המשתנים: תעסוקה, שכר ומאפיינים סוציו-דמוגרפיים.
- **סקירת ספרות:** סקירת מאמרים אקדמיים ודוחות מחקר מן הארץ והעולם בנוגע לחסמים לתעסוקה של קבוצות מוחלשות ולכלי מדיניות לקידומן התעסוקתי. סקירת הספרות בישראל התמקדה בקבוצות מוחלשות בישראל בכלל ובבדואים בפרט.

ניתוח המידע

- **ראיונות העומק:** ראיונות העומק הוקלטו, תומללו, תורגמו במידת הצורך ועברו ניתוח תוכן תמטי.
- **הסקר הטלפוני:** שוקלל בהתאם לנתוני האוכלוסייה בסקרי כוח אדם ונתונים מנהליים על פי מין, גיל, צורת התיישבות ורמות השכלה. כמו כן נערך ניתוח של דיווח המשיבים בנוגע לתעסוקה ולחסמים לתעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב תוך השוואה בין גברים לנשים, מועסקים ושאינם מועסקים, השכלה, הכנסה וסוג יישוב.
- **הנתונים המנהליים:** נערכו ניתוח של מגמות התעסוקה והשכר לאורך זמן של האוכלוסייה הבדואית בנגב, והשוואה לשינויים שחלו בקבוצות אחרות באוכלוסייה. כמו כן נערך ניתוח של משתני תעסוקה ושכר לפי משתני רקע כמו יישוב, השכלה ומין, וכן ניתוח רב-משתני לבחינת מתאם בין משתני תעסוקה ושכר ובין משתני רקע של הבדואים.

¹ בדוח זה משמשים המינוחים האלה לציון צורות התיישבות של האוכלוסייה הבדואית בנגב: שמונה-עשר היישובים – שמונה-עשר היישובים ברשויות המקומיות (עיר, מועצות מקומיות ומועצות אזוריות): העיר רהט; המועצות המקומיות חורה, כסיפה, לקיה, ערערה בנגב, שגב שלום, תל שבע; יישובי המועצה האזורית אל-קסום: אום-בטין, א-סייד, דריג'את, כוחלה, מולדה, מכחול ותראבין א-צאנע; יישובי המועצה האזורית נווה מדבר: אבו-קורנאת, קאסר א-סר, ביר הדאג' ואבו-תלול.

מגורים בלתי מוסדרים: מגורים מחוץ לשמונה-עשר היישובים.

² על בסיס תשתית שיצר אגף בכיר אסטרטגיה ותכנון מדיניות במשרד העבודה.

ממצאים עיקריים

דפוסי תעסוקה ושכר על פני זמן

בעשור האחרון חלה עלייה במדדי התעסוקה העיקריים בקרב גברים ונשים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, אולם מאז 2017 מגמת עלייה זו נבלמה בקרב הגברים והפערים לעומת כלל האוכלוסייה התייצבו במרבית מדדי התעסוקה, הן בקרב גברים הן בקרב נשים.

החל מ-2012 חלה עלייה ניכרת בשיעור התעסוקה בקרב הנשים הבדואיות (מ-15% ב-2012 ל-33% ב-2018, עלייה של 120%) ועלייה מסוימת בשיעור התעסוקה של הגברים הבדואים (מ-65% ל-69% בשנים אלה). עם זאת, החל מ-2017 בקרב הגברים ומ-2018 בקרב הנשים, חלה ירידה בשיעורי התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב עד ל-58% בקרב הגברים ול-23% בקרב הנשים ב-2020.³

בשנים 2010-2013 חל צמצום בפערי השכר בין העובדים הבדואים בנגב לכלל העובדים בישראל בני 25-40, מכ-34% לכ-30% (הן בקרב גברים הן בקרב נשים), אולם החל מ-2014 מגמת הצמצום נבלמה, ובשנים 2014-2019 לא ניכר שינוי בפערי השכר של הגברים ופערי השכר של הנשים אף גדלו (30% ב-2013 ו-33% ב-2019). כמו כן בשנים 2010-2019, שיעור השכירים בני 25-40 שהשתכרו שכר הנמוך משכר המינימום היה גבוה ויצב בקרב האוכלוסייה הבדואית לעומת כלל האוכלוסייה: ב-2019, 25% מן השכירים הבדואים לעומת 21% מכלל השכירים בישראל; ו-54% מן השכירות הבדואיות לעומת 33% מן השכירות בישראל.

השכלה, תעסוקה ושכר

לרמות ההשכלה קשר הדוק לשיעור התעסוקה, במיוחד בקרב הנשים הבדואיות. ב-2018, 17% מן הנשים הבדואיות בנות 25-40 שלמדו 11 שנים וכחות היו מועסקות, 34% מן הנשים שלמדו 12 שנים ו-83% מן הנשים שלמדו 13 שנים ויותר. הקשר בין שיעור התעסוקה לרמות ההשכלה קיים גם אצל גברים אולם במידה פחותה (56% מן הגברים שלמדו 11 שנים וכחות היו מועסקים, 66% מן הגברים שלמדו 12 שנים ו-84% מן הגברים שלמדו 13 שנים ויותר). רמות ההשכלה הנמוכות של האוכלוסייה הבדואית בנגב קשורות גם לרמות השכר, שכן ככל שרמת ההשכלה גבוהה יותר כך השכר גבוה יותר בקרב כל הקבוצות באוכלוסייה.

חסמים והזדמנויות לתעסוקה

לנוכח השיפור המועט במצב התעסוקה ובשכר של הבדואים, המחקר בחן מה הם הגורמים המעצבים את דפוסי התעסוקה של הבדואים בנגב, בדגש על הנשים הבדואיות, ומה הם החסמים וההזדמנויות לשיפור התעסוקה.

³ הירידה בשיעור התעסוקה של הגברים עולה גם מסקרי כוח אדם של הלמ"ס וגם מן הנתונים המנהליים המבוססים על דיווחי מס הכנסה. ייתכן שמקצת מן הירידה אפשר להסביר על ידי הזעזוע שגרמה מגפת הקורונה לשוק העבודה, אולם הירידה בשיעורי התעסוקה ניכרת עוד מ-2017 בקרב כלל הגברים הערבים.

⁴ טווח הגילים נקבע על פי זמניות הנתונים המנהליים.

חסמים לתעסוקה

רמות ההשכלה הנמוכות של האוכלוסייה הבדואית מצמצמות את אפשרויות התעסוקה. שיעור הגברים והנשים המשכילים מן האוכלוסייה הבדואית נמוך במידה ניכרת מן השיעור באוכלוסייה בישראל. למשל, ב-2018, 11% מן הנשים הבדואיות בנות 25-40 ו-6% מן הגברים הבדואים בגילים אלו היו בעלי תואר אקדמי, לעומת 30% מכלל הנשים בישראל ו-18% מכלל הגברים בישראל בגילים אלו. שיעור האקדמאים בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים היה נמוך במיוחד (3% מן הגברים ו-4% מן הנשים)⁵. הסיבות למיעוט המשכילים הן מגוונות, וכוללות רמה נמוכה של הוראה בבתי הספר היסודיים והעל-יסודיים, שיעור גבוה של נשירה ממערכת החינוך, שיעורים נמוכים של זכאים לתעודת בגרות ועוד. מן המחקר עלו סיבות נוספות, בהן קושי של משפחות בדואיות מעוטות הכנסה לתמוך בשנות לימודים רבות שבסופן לא ברורים העתיד המקצועי והתמורה הכלכלית, וכן תפיסות חברתיות מסורתיות המקשות על צעירות וצעירים מן האוכלוסייה הבדואית לרכוש השכלה והכשרה, שעליהן נרחיב בסעיפים הבאים.

תפיסות חברתיות בנוגע לתעסוקה ולהשכלה באוכלוסייה הבדואית. התרבות הבדואית בבסיסה היא מסורתית, פטריארכלית ובעלת מאפיינים קולקטיביים. בשנים האחרונות החברה הבדואית מצויה במעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית, אולם מן המחקר עלה כי התפיסות המסורתיות עדיין משפיעות השפעה ניכרת על דפוסי התעסוקה וההשכלה של הבדואיות והבדואים, במיוחד בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים. מן הסקר הטלפוני וראיונות העומק עלה כי הציפייה מן האישה לטפל במשפחה ובמשק הבית ומן הגבר לפרנס מייד עם הינשוא, קשורים קשר הדוק לבחירות התעסוקה וההשכלה הן של הנשים הן של הגברים:

■ **תפקיד האישה הבדואית הוא לטפל בילדים ובמשק הבית.** הציפייה החברתית מן הנשים לטפל בילדים ובמשק הבית עלתה כאחד החסמים המרכזיים לתעסוקת נשים הן בסקר הטלפוני הן בראיונות העומק. 42% מן הנשים הלא מועסקות השיבו כי הסיבה העיקרית לכך שאינן עובדות קשורה בצורך לטפל במשפחה ובמשק הבית. נוסף על כך, 74% מן האימהות לילדים בני 0-3 ציינו כי הצורך לטפל בילדיהן הוא שמקשה עליהן לצאת לעבוד. ממצאים אלו הם ביטוי לתפיסות חברתיות עמוקות של חלוקת התפקידים המגדרית בחברה הבדואית שמטילות על הנשים את האחריות לטיפול בילדים ובמשק הבית: 58% מן הנשים ו-62% מן הגברים הסכימו כי בחברה הבדואית אישה יכולה לצאת לעבוד רק אם זה לא פוגע בטיפול בבית ובמשפחה. תפקיד האישה הבדואית כמטפלת כמעט בלעדית בילדים ובמשק הבית עלה בכל ראיונות העומק כאחד מן העוגנים התרבותיים המרכזיים בחברה הבדואית ולכן כאחד החסמים הבולטים לתעסוקת נשים. חסם זה בולט במיוחד לנוכח פריון הילודה הגבוה באוכלוסייה זו.

■ **תפקיד הגבר הבדואי הוא לפרנס את המשפחה.** מן הספרות ומראיונות העומק עולה כי גברים בדואים מצופים לפרנס את המשפחה מייד עם הינשוא, ולכן רבים מהם יוצאים לשוק העבודה ללא השכלה מספקת או הכשרה מקדימה.⁶ ואכן, 45% מן הנשים ו-34% מן הגברים שענו לסקר הסכימו ש"גבר נשוי צריך לצאת לעבוד ולא לבזבז זמן באוניברסיטה". תמיכה לכך

⁵ הנתונים המנהליים מתבססים על מרשם האוכלוסין ולכן המידע על תושבי המגורים הבלתי מוסדרים הוא אומדן בלבד.

⁶ השיעור הגבוה של גברים בדואים היוצאים לשוק העבודה מייד עם סיום לימודי התיכון ולעיתים אף לפני כן, קשור במגוון סיבות כולל נשירה מן הלימודים. בסעיף זה אנו מתמקדים בהשתלבות בשוק העבודה ללא הכשרה מקדימה מן הפן התרבותי.

עולה גם מניתוח רב-משתני של הנתונים המנהליים לפיו השכר של גברים רווקים נמוך ב-12.5% משכרם של גברים נשואים. כמו כן ב-2019, שיעור הגברים שקיבלו תואר בוגר מבין בני 20-29 היה פחות ממחצית משיעור הנשים (0.4% לעומת 1.7%, בהתאמה), ונמוך במידה ניכרת משיעור זה בקרב כלל הגברים באוכלוסייה (3.2%). המשמעות היא שיעור גבוה של גברים בדואים המועסקים בעבודות כפיים בתעשייה ובינוי (44.7% מן הגברים הבדואים שעבדו ב-2018) וכעובדים בלתי מקצועיים (16.8%). עם זאת, מן הסקר עלו עדויות לכך שהחל שינוי בתפיסת חשיבות ההשכלה לגברים: 48% מן הנשים ו-66% מן הגברים תמכו בכך שגבר צריך ללמוד באוניברסיטה.

- **תחומי השכלה ותעסוקה המקובלים לנשים בחברה הבדואית.** החברה הבדואית תופסת תחומי השכלה ותעסוקה מסוימים כלגיטימיים לנשים: חינוך, טיפול בילדים או בזקנים, ניקיון ומשק בית. לכן נוצר עודף של נשים שפונות להשכלה ועבודה בתחומים אלה, ובמיוחד בחינוך (ב-2016 למעלה מ-50% מן הבדואיות בעלות תואר אקדמי כלשהו עבדו בחינוך). ואכן, ממצאי הסקר מראים כי 65% מן הנשים דיווחו כי המשפחה שלהן רוצה שיצאו לעבוד רק במקצועות מקובלים בחברה הבדואית. כמעט כל הנשים הבדואיות שרואיינו ציינו כי חינוך הוא תחום הלימוד והתעסוקה המקובל ביותר בחברה הבדואית עבור נשים כיוון שהוא מאפשר להן לעבוד בקרבת הבית ובשעות נוחות, כך שיוכלו לטפל בילדים ובמשק הבית.

- **דפוסי שימוש במעונות יום.** עד לשנים האחרונות מחסור במסגרות לטיפול בילדים הובא כחסם לתעסוקת הנשים הבדואיות. כמענה לכך הממשלה הקימה מעונות יום ציבוריים, אולם נראה כי שיעור נמוך מאוד של פעוטות משולב בהם. בשנת 2021 מבין 22 מעונות יום בנויים רק 10 היו פעילים ומרביתם בתפוסה חלקית בלבד. ממצאי הסקר הטלפוני עלה כי מחסור במעונות יום או העלות הגבוהה של ההשתתפות בהם אכן מקשים על יציאה של נשים לתעסוקה, אך במידה פחותה מן הצורך לטפל בילדים ובמשק הבית: 47% מן האימהות לילדים בני 0-3 ציינו שהיעדר מעון לילדים בשכונת מגוריהן הוא גורם המקשה על יציאתן לעבודה, ו-28% ציינו שעלות יקרה של המעון היא זו שמקשה על יציאתן לעבודה.

מראיונות העומק עם האוכלוסייה הבדואית עלה כי הסיבות לשימוש המועט במעונות יום הן התנגדות חברתית להוצאת פעוט למסגרת חוץ-משפחתית וכן קיומן של חלופות זולות יותר בקהילה, שנתפסות לגיטימיות יותר. ואכן כאשר נשאלו אימהות לילדים בני 0-3 על דפוסי שילוב במסגרות טיפול, 72% ציינו כי הילדים מטופלים על ידי הנשים במשפחה: 40% ציינו כי הן עצמן מטפלות בילדים ועוד 32% נעזרות בקרובת משפחה. 28% בלבד דיווחו שהילדים מטופלים במסגרת חוץ-משפחתית: 21% במעון יום ציבורי ו-7% אצל מטפלת שאינה קרובת משפחה.

- **הגבלת שעות העבודה לשעות היום המוקדמות.** מן הסקר ומראיונות העומק עלה כי נשים רבות באוכלוסייה הבדואית וחלק מן הגברים מוגבלים בשעות שבהן הם יכולים לעבוד. 67% מן הנשים ו-32% מן הגברים שהשיבו על הסקר דיווחו כי העובדה שהם יכולים לעבוד רק בשעות הבוקר מקשה על יציאתם לעבודה. בקרב הגברים חסם זה ניכר יותר בקרב תושבי המועצות האזוריות וריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים (40%) וכחות בקרב תושבי העיר רהט (25%). האפשרות של נשים לעבוד בעיקר בשעות הבוקר נובעת מן הצורך לטפל בילדים ובמשק הבית, אך גם מכך שעליהן להיות בבית בשעה שהבעל חוזר מהעבודה – 51% מן הנשים ו-70% מן הגברים ציינו כי תפיסה זו רווחת בחברה הבדואית. הגבלת שעות העבודה לשעות הבוקר, מצמצמת את מגוון אפשרויות התעסוקה של הנשים: הן אינן יכולות לעבוד במקום מרוחק ממקום מגוריהן, בעבודה שכוללת שעות

עבודה מרובות או במשמרות. לעומת הנשים, מראיונות העומק עלה כי הקושי של הגברים לעבוד בשעות הערב והלילה קשור לחוסר ביטחון אישי ביישובי המועצות האזוריות והמגורים הבלתי מוסדרים בשעות אלה.

היצע נמוך של מקומות עבודה בקרבת אזור המגורים. האוכלוסייה הבדואית בנגב מתגוררת באזורים שברובם מרוחקים מאזורי תעשייה ומסחר⁷, ולכן רובה תלויה במקורות תעסוקה מחוץ ליישובים. ממצאי הסקר הטלפוני תומכים בכך: 52% מן הנשים ו-37% מן הגברים הסכימו כי העובדה שאין מספיק מקומות עבודה קרובים לביתם מקשה עליהם לצאת לעבוד. חסם זה בולט יותר בקרב תושבי המועצות האזוריות והמגורים הבלתי מוסדרים (68% מן הנשים ו-43% מן הגברים) לעומת תושבי העיר רהט (47% מן הנשים ו-26% מן הגברים). כפי שעלה מראיונות העומק וממצאי הסקר, היצע נמוך של מקומות תעסוקה באזור המגורים הוא חסם לתעסוקת נשים הקשור במגוון חסמים אחרים ואינו עומד בפני עצמו:

- נשים לא יכולות להתרחק מאזור מגוריהן בעיקר בשל הציפיות החברתיות מהן לעבוד פחות שעות מן הגבר ושהעבודה לא תבוא על חשבון הטיפול בילדים ובמשק הבית.
- נשים מצופות להתמקד בתחומי לימוד ותעסוקה שנתפסים לגיטימיים, כמו חינוך. הדבר מאפשר להן להישאר במסגרת הקהילה, אך מייצר עודף של נשים בתחומים אלה, ולכן היצע מקומות התעסוקה באזור המגורים לא יכול לענות על הביקוש.
- כמו כן נשים מצופות לעבוד במקומות תעסוקה שנחשבים בטוחים, כלומר מקומות תעסוקה שבהם מועסקות בדואיות נוספות, ומקומות תעסוקה הממוקמים בתוך היישוב או במרחב בדואי-הומוגני. מגבלות אלו מצמצמות עוד יותר את אפשרויות התעסוקה של הנשים מחוץ לאזור המגורים.

התמודדות עם מצבי חולי ומוגבלות. מגבלה פיזית או מחלה ממושכת עלו בסקר בתור הסיבה העיקרית לכך שגברים אינם עובדים (48% מן הגברים הלא מועסקים), ובתור הסיבה השנייה לכך שנשים אינן מועסקות (19% מן הנשים הלא מועסקות). ניתוח רב-משתני של נתוני הסקר הראה כי לנשים עם מוגבלות פיזית סיכוי נמוך ב-28% להיות מועסקות לעומת נשים ללא מוגבלות. נוסף על כך, מראיונות העומק עלה כי מצב בריאות ירוד של בני המשפחה מגביל את יציאתן של נשים לעבוד כיוון שהן מצופות לטפל בכל בני הבית, כולל ילדים ומבוגרים עם מוגבלות או מחלה.

מחסור בתחבורה ציבורית. ממצאי הסקר מעלים תמונה מורכבת בנוגע למידה שבה מחסור בתחבורה ציבורית הוא חסם מרכזי לתעסוקה. מצד אחד כאשר נשים וגברים שאינם מועסקים נשאלו מהי הסיבה העיקרית לכך שהם לא עובדים, אף לא אחד מן המשיבים והמשיבות ציינו מחסור בתחבורה ציבורית. מן הצד האחר, כאשר נשאלו אם היעדר תחבורה ציבורית בקרבת הבית מקשה על יציאתם לעבודה, 38% מן הנשים ו-47% מן הגברים הסכימו במידה רבה ורבה מאוד עם היגד זה – יותר בקרב המתגוררים במועצות האזוריות ובמרכזי המגורים הבלתי מוסדרים לעומת המתגוררים בעיר רהט (54% לעומת 28%, בקרב הנשים; 72% לעומת 25%, בקרב הגברים).

עוד עלה מן המחקר כי גם כאשר התחבורה הציבורית טובה, היא איננה בהכרח פתרון מספק לנסיעת נשים לעבודה – 28% מן המשיבות על הסקר ציינו שאין זה מקובל שהן יסעו באוטובוס לבד. בראיונות העומק הנשים העלו חשש לביטחון האישי בעת

⁷ אזור המסחר הדומיננטי ביותר בדרום כיום מרוכז בעיר באר שבע אשר מרוחקת ממרבית היישובים הבדואיים.

המתנה לאוטובוס במרחב הציבורי ומנסיעה בשעות החשיכה, הביעו הסתייגות מפני הנראות במרחב הציבורי בבגדים מלוכלכים שמזמנת נסיעה באוטובוס בסיום העבודה וגם מזמני נסיעה ארוכים ביחס לזמני העבודה – דבר הרלוונטי מאוד לנשים העובדות במשרות חלקיות. ממצאים אלו מעידים על כך שתחבורה ציבורית דלילה אינה חסם מרכזי לתעסוקה, אולם היא עלולה להקשות על היציאה לעבודה. ואכן, נראה כי רק 8% מן הנשים ו-3% מן הגברים המועסקים שהשיבו על הסקר מגיעים לעבודתם בתחבורה ציבורית. מרביתם מגיעים ברכב פרטי, 53% מן הנשים ו-71% מן הגברים המועסקים.

אפליה בשוק העבודה. מחקרים מראים כי יותר ממחצית מן הערבים בישראל חשים אפליה במקום עבודתם לעומת מעט יותר משליש מן היהודים. לעומת זאת, מן המחקר עולה כי אפליה אינה החסם המרכזי עבור נשים בדואיות ביציאתן לעבודה. גברים דיווחו על אפליה בשיעורים גבוהים יותר מן הנשים אך עדיין בשיעורים נמוכים מן החסמים האחרים: 16% מן הנשים דיווחו שקשה להן למצוא עבודה בשל היותן בדואיות ו/או בשל לבושן המסורתי לעומת 27% מן הגברים שדיווחו שקשה להם למצוא עבודה כי הם בדואים. נוסף על כך, מרבית המרואיינים והמרואיינות ציינו בראיונות העומק כי הם לא נתקלו באפליה בשל היותם בדואים וכי הם אינם חושבים שאפליה מצד האוכלוסייה היהודית היא חסם משמעותי עבור נשים למצוא עבודה.

אפליה על בסיס היכרות או קרבה משפחתית. אף שאפליה בשוק העבודה עלתה כחסם משני, אפליה על בסיס היכרות או קרבה משפחתית בתוך האוכלוסייה הבדואית עצמה עלתה בתור אתגר תעסוקתי במרבית ראיונות העומק – חלק ממנהלי בתי הספר ומנהלי הרשויות המקומיות מעסיקים או מקדמים מורים ועובדים על פי שייכות משפחתית ולא על פי כישורים. מן המחקר עולה כי לאפליה על בסיס היכרות וקרבה משפחתית שתי השפעות: צמצום אפשרויות ההעסקה והקידום של הנשים המשכילות, שלחלק ניכר מהן השכלה בתחום החינוך, ושילוב עובדים או מורים מוכשרים פחות ברשויות המקומיות ובבתי הספר. כאמור, רמה נמוכה של הוראה משפיעה לרעה על שיעור התלמידים הבדואים הזכאים לתעודת בגרות וכן על האפשרויות שלהם להשתלב בהשכלה גבוהה ובהכשרה טכנולוגית, ולבסוף על איכות התעסוקה.

הזדמנויות לתעסוקה

רכישת השכלה וכניסה לשוק העבודה בגיל צעיר. כאמור, ממצאי המחקר מראים קשר חזק בין השכלה לתעסוקה, במיוחד בקרב נשים. במרבית ראיונות העומק עלה כי יציאה לעבודה של נשים מוצדקת יותר בחברה הבדואית אם הן משכילות. יציאה לעבודה של אישה שאינה משכילה מעידה על מצב כלכלי קשה של משק הבית ועלולה לפגוע בכבוד ראש המשפחה. לכן רכישת השכלה לא רק מאפשרת לנשים למצוא עבודה הולמת, היא גם מספקת עבורן את הלגיטימציה לצאת לעבוד ולהיות עצמאיות.

מראיונות העומק עלה כי אישה שנישאת כאשר היא משכילה או מועסקת, לרוב תמשיך לעבוד גם במהלך הנישואין. ולכן, רוב הנשים שהתראיינו למחקר, כולל נשים שאינן משכילות, ציינו שמסיבה זו הן פועלות כדי שבנותיהן ירכשו השכלה ומקצוע טרם הנישואין. תמיכה לכך עולה מממצאי הסקר – 94% מן הנשים ו-67% מן הגברים הסכימו שעדיף שאישה תלמד באוניברסיטה לפני שהיא מתחתנת. אפשר לשער ששיעור המשיבים הגבוה למעשה משקף עמדה בנוגע לעיתוי מועד הלמידה של הנשים שמתכוונות ללמוד באוניברסיטה. כך או כך, מכלול הממצאים עד כה מראה כי לימודים ותעסוקה בגיל צעיר הם הזדמנות לחיזוק עצמאותן של נשים בדואיות, הן כלכלית הן חברתית.

הזדמנויות השכלה לגברים צעירים. מן המחקר עולה כי גברים בדואים מצופים לפרנס את המשפחה מייד עם הינשואם, ולכן רבים מהם יוצאים לשוק העבודה ללא השכלה מספקת או הכשרה מקדימה. עם זאת, עלו גם עדויות לכך שהחל שינוי בתפיסת חשיבות ההכשרה וההשכלה של גברים: 48% מן הנשים ו-66% מן הגברים שענו על הסקר תמכו בכך שגבר צריך ללמוד באוניברסיטה. תמיכה לכך עלתה גם בראיונות העומק עם חלק מבני האוכלוסייה ובעיקר מאנשי מקצוע.

ניצניו של שינוי תפיסתי זה בנוגע להשכלת גברים בדואים צעירים הם הזדמנות לשלב יותר גברים צעירים בהשכלה (בין השכלה אקדמית, בין הכשרה טכנולוגית). ברור שהשכלה או הכשרה ישפרו את איכות התעסוקה של הגברים. אולם יתרון נוסף שהמחקר זיהה בשילוב גברים צעירים בהשכלה או הכשרה הוא שעלייה בשיעור הגברים המשכילים גם תביא לכך שיותר גברים ייחשפו למודלים של נשים משכילות ועובדות, וכך יעלה הסיכוי לשיפור תעסוקת הנשים.

רישיון נהיגה לנשים. הן מן הסקר הן מראיונות העומק עלה קשר חיובי בין רישיון נהיגה ובין תעסוקה של נשים: ל-76% מן הנשים המועסקות יש רישיון נהיגה לעומת 29% מן הנשים שאינן מועסקות. שיעור הנשים שיש להן רישיון נהיגה גבוה יותר בעיר רהט (55%) לעומת המועצות האזוריות וריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים (39%). כמו כן ניתוח רב-משתני הראה כי לאישה שיש לה רישיון נהיגה סיכוי גבוה ב-26% להיות מועסקת לעומת אישה שאין לה רישיון נהיגה. גם בראיונות העומק עלה כי רישיון נהיגה לנשים הוא אמצעי לחיזוק עצמאותן (יחד עם תעסוקה, השכלה וחשבון בנק). כאמור, ההעדפה של נשים לנסוע ברכב פרטי קשורה גם לתחושת הביטחון האישי הנמוכה שהן חוות בעת ההמתנה לאוטובוס או להסעה פרטית.

צמיחה של הזדמנויות לתעסוקה בקהילה. מראיונות העומק עלה כי נשים אינן נחשבות "נשים עובדות" אם הן מרוויחות שכר תמורת עבודה שהן מבצעות בתוך הבית בתחומי עיסוק לגיטימיים, כמו טיפול בילדים, בישול או שירותי כביסה. הבחנה זו מאפשרת לנשים להרוויח כסף בלי לערער על חלוקת התפקידים המסורתית ובכך להפחית התנגדות. ואכן, נשים שהתראיינו למחקר סיפרו על מיזמים שהקימו בבית, כמו בישול, אירוח מסורתי וטיפול בילדים, אשר מאפשרים להן לתרום להכנסת המשפחה, ובד בבד להמשיך ולהיות בבית ולטפל במשפחה ובמשק הבית. הזדמנות זו לתעסוקה זו בולטת במיוחד בתחום הטיפול בילדים, שכן הטיפול הביתי בילדים משמש מקור הכנסה לנשים שמתקשות לצאת לעבודה ממגוון סיבות.

הזדמנות נוספת למודל תעסוקתי שצמח בקהילה נובעת מן האפשרויות הטמונות במסחר מקוון. בראיונות עם נשים בדואיות ועם אנשי מקצוע ומטה עלה כי יש נשים בדואיות שפתחו חנויות למסחר מקוון באינטרנט. במובן זה המרחבים המקוונים מאפשרים עבודה מרחוק ועשויים לסייע לנשים להתמודד עם הצורך להגביל את שעות העבודה, או לטפל בילד או במבוגר עם מוגבלות. כדי לנצל את ההזדמנות שהטכנולוגיות הדיגיטליות מזמנות, חשוב להנגיש אותן לאוכלוסייה הבדואית באמצעות שיפור האוריינות הדיגיטלית ותשתיות האינטרנט.

אפשרויות תעסוקה בקרבת אזור המגורים. כאמור, האוכלוסייה הבדואית בנגב מתגוררת באזורים שברובם מרוחקים מאזורי תעשייה ומאזורי מסחר, ולכן היצע נמוך של מקומות תעסוקה בקרבת אזור המגורים מקשה על יציאה לעבודה, ובמיוחד של נשים. בשיחות עם אנשי מטה הם זיהו כי פיתוח אזור תעשייה גדול (בדומה לפארק התעסוקה 'עידן הנגב') מצריך תשתיות שעלותן גבוהה והקמתן דורשת זמן (למשל, תשתיות מים, ביוב וכבישים). לכן הציעו למקד את המאמצים בביסוס תעסוקה מקומית, ביישובים או בקרבתם, שדורשת השקעה מצומצמת יותר בתשתית. תעסוקה מקומית גם מתאימה יותר לדפוסי התעסוקה הנשיים המקובלים באוכלוסייה, ובכוחה גם לחזק את המעסיקים המקומיים ואת הרשויות המקומיות.

הנהגה מקומית חזקה יכולה לזרז שינויים בתעסוקה. ראיונות העומק עם אנשי מטה ואנשי מקצוע הצביעו על היותה של ההנהגה המקומית באוכלוסייה הבדואית אחד הגורמים החשובים בעיצוב דפוסי התעסוקה של נשים בדואיות. מצד אחד, ההנהגה יכולה להיות חסם לתעסוקה של נשים, ובמיוחד ההנהגה הדתית שמחזקת נורמות מסורתיות התומכות בדפוסי השכלה ותעסוקה מסורתיים. מן הצד האחר, אנשי המטה שהתראיינו למחקר הצביעו על ההשפעה הניכרת של ההנהגה המקומית על התושבים ולכן הקנו חשיבות רבה לרתימתה ליצירת השינוי ולבניית כורומים מקצועיים ברשויות המקומיות שיוכלו לסייע בגיבוש תוכניות פיתוח מקומיות על פי הצרכים המקומיים.

סיכום, עקרונות לפיתוח מדיניות והמלצות

מן המחקר עולה כי על אף פעולתה של הממשלה לקידום התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, בשנים האחרונות נבלמה מגמת צמצום פערי התעסוקה בין אוכלוסייה זו לכלל האוכלוסייה בישראל. ממצאי המחקר תומכים בקיומם של חלק מן הגורמים שמובאים בספרות כמסבירים את הריחוק היחסי של האוכלוסייה הבדואית משוק העבודה, ובהם מיעוט השכלה והכשרה, כריון ילודה גבוה, מיעוט הזדמנויות לתעסוקה בתוך היישובים, מוגבלות פיזית של הפרט או בני משפחתו ובמידה מועטה גם מחסור בתחבורה ציבורית. אולם נוסף על כך, המחקר מראה כי לנורמות החברתיות השפעה ניכרת על דפוסי ההשכלה והתעסוקה של הנשים והגברים הבדואים, וכי הן משפיעות גם על החסמים המוכרים לתעסוקה.

אומנם חלק מכלי המדיניות שיושמו עד כה (ובהם תגבור תחבורה ציבורית, בניית מעונות יום מפוקחים, עידוד השכלה ומתן תמריצים למעסיקים) פעלו כדי לצמצם את החסמים המוכרים לתעסוקה, אולם הם לא התחשבו במידה מספקת במבנה החברה הבדואית או בנורמות התרבותיות בנוגע להתנהגות המצופה מן הנשים והגברים הבדואים. אפשר לשער שלנוכח זאת כלים אלו היו מוגבלים ביכולתם לשפר את מצב התעסוקה באוכלוסייה זו. כמו כן מן המחקר עולה כי רצוי להמשיך ולהשקיע בהרחבת אזורי מסחר מקומיים, שדרוג המיומנויות ושיפור הכישורים (בעיקר בקרב הצעירים) ותמיכה במסגרות טיפול לילדים לאימהות עובדות תוך התאמתם למודלים הקיימים בקהילה ובהתאם למקובל בחברה הבדואית.

להלן יוצגו עקרונות לפיתוח מדיניות והמלצות.

עקרונות לפיתוח מדיניות והמלצות

1. לנוכח המורכבות של תחום התעסוקה והשפעתה של התרבות על עיצובם של דפוסי ההשכלה והתעסוקה, מומלץ לאמץ

עקרונות של "תיאום והתאמה" ברמת המערכת. מוצע:

- למסד מנגנון תיאום בין-משרדי לתכלול עבודת הממשלה בתחום התעסוקה. המנגנון יכלול את משרדי הממשלה הרלוונטיים, בהם משרד הרווחה והביטחון החברתי, משרד העבודה ומשרד החינוך; שירות התעסוקה; מרכזי ריאן; הרשויות המקומיות; וארגוני חברה רלוונטיים
- לבצע התאמה תרבותית של כל התוכניות וכלי המדיניות לאוכלוסייה הבדואית, ובכל השלבים – הפיתוח, הניסוי וההטמעה, בדגש על הכללת נציגי האוכלוסייה הבדואית בכל אחד מהם

2. **לנוכח הקשר ההדוק בין רמות ההשכלה ובין שיעור התעסוקה, במיוחד בקרב הנשים, מומלץ לאמץ עיקרון של "השכלה תחילה", המטמיע את חשיבות פיתוח ההון האנושי ורכישת ההשכלה וההכשרה בגיל צעיר. מוצע:**

- לסייע לנשים צעירות לרכוש השכלה גבוהה (כולל הכשרה טכנולוגית), ולהיכנס לשוק התעסוקה בגיל צעיר
- להגביר את המודעות בקרב גברים צעירים לתרומה של השכלה גבוהה או הכשרה טכנולוגית לפוטנציאל ההשתכרות, ולעודד אותם לרכוש השכלה גבוהה והכשרה טכנולוגית
- לעודד גיוון ההשכלה והתעסוקה בקרב נשים וגברים
- לשלב תוכניות לשיפור ההון האנושי ותוכניות הכנה לעולם העבודה כבר בבתי הספר העל-יסודיים

3. **לנוכח הציפיות החברתיות מן הנשים הבדואיות, הן בתחום הבית והמשפחה הן בתחומי ההשכלה והתעסוקה, מומלץ לאמץ עיקרון של "עצמאות המשלבת אימוץ כללים", המעודד עצמאות בקרב נשים אך גם מאמץ את הכללים החברתיים הקיימים ומזהה בתוכם הזדמנויות לתעסוקה. מוצע:**

- להנגיש לנשים בגיל צעיר ארגז כלים המעודד עצמאות: השכלה, רישיון נהיגה, חשבון בנק ותעסוקה
- לעודד יוזמות עצמאיות של נשים (בעיקר נשים בוגרות או נשים עם מיומנויות נמוכות), בדגש על מודלים שנחשבים לגיטימיים בקהילה
- להגדיל את היצע מקומות העבודה במקצועות הנתפסים לגיטימיים לנשים, ביישובים הבדואיים או בסמוך להם (בדגש על היישובים המרוחקים)
- לקדם פתרונות תחבורה בטוחים לנשים שמותאמים לנורמות התרבותיות בנוגע לנראות במרחב הציבורי: כולל שאטלים או הסעות מאורגנות לאזורי תעסוקה, רישיון נהיגה והקמת מרחבים מוגנים בעת ההמתנה לתחבורה
- לנקוט פעולות להסרת חסמים לתעסוקה הקשורים במגבלות ובחולי כרוני של נשים ושל בני משפחה שבהם הן מטפלות
- לרתום את ההנהגה המקומית לטובת הטמעתן של תוכניות תעסוקה וקבלתן על ידי הקהילה. להנהגה המקומית השפעה ניכרת על התושבים ומכאן נובעת חשיבות רתימתה ליצירת השינוי

4. **לנוכח רמת הביטחון האישי הנמוכה והאתגרים הכרוכים בהפעלת כלים לשיפורה, מומלץ לאמץ עיקרון של "אכיפה ועקיפה", המייצר מרחב המאפשר מסחר ושגשוג אך אינו ממתין ליציבות ארוכת טווח ליישום מדיניות תעסוקה:**

- להגביר את המאמצים לחיזוק הביטחון האישי במרחב הציבורי כגורם המקדם את פעילותו של שוק (תעסוקה) מתפתח
- ליצור מסגרות תעסוקה מגוונות שאינן תלויות במחלוקות על קרקעות

דברי תודה

ברצוננו להודות לכל אלו שסייעו ובזכותם מחקר זה יוצא אל האור:

לצוות האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב: ליאור כלפה – מנהל האגף, ד"ר בני צרפתי – מנהל תחום תכנון ובקרה, לשכת המנהל הכללי, ויאיר חירותי – מנהל תחום ניהול אסטרטגי; לשותפנו באג'יק מכון הנגב: ח'יר אלבז – יו"ר הארגון, ד"ר ערן בוכלצב – מנהל מרכז הידע והפיתוח, נטע סיבוני גלילי – מנהלת ההדרכה, צוות המראיינים והסוקרים ובמיוחד דלאל אסאדי אשר הובילה את איסוף המידע האיכותני והכמותי בקרב האוכלוסייה במסירות ובהצלחה רבה; למרואיינים האנונימיים, אנשי מקצוע ובני האוכלוסייה הבדואית בנגב, וכן למשיבים הרבים שענו על הסקר; לצוות היחידה להנגשת נתונים למחקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ובמיוחד לענת כץ אברם, ג'וליה וידר ודייוויד גורדון; ליועצת המחקר לעניין החברה הבדואית חנאן אלקרינאוי אשר ליוותה אותנו לאורך הדרך משלב התכנון ועד ניתוח נתונים והנגשת הממצאים; ולד"ר דמיטרי רומנוב על הייעוץ הסטטיסטי.

כמו כן אנחנו רוצים להודות לחברינו במכון ברוקדייל: נעם קשת, נדב פן ועדי ערד אשר נטלו חלק בעריכת המחקר, פרופ' ברוך רוזן, ד"ר יונתן אייל וארוא מג'אדלה על הערותיהם הנבונות, דנה לואיס על התמיכה המתמדת, ובן שלומי פון שטראוס – מנהל יחידת איסוף הנתונים וחנה גולדנברג – רכזת איסוף הנתונים, על הליווי הצמוד בביצוע הסקר.

תוכן עניינים

1	1. מבוא
1	1.1 רקע
5	1.2 חסמים לתעסוקה
9	1.3 פעולות הממשלה בשנים האחרונות לקידום התעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב
11	2. מטרות המחקר
12	3. שיטת המחקר
12	3.1 אוכלוסיית המחקר
12	3.2 מקורות המידע ומועדי איסוף המידע
15	3.3 ניתוח הנתונים
17	4. ממצאים
17	4.1 דפוסי תעסוקה ושכר על כני זמן
25	4.2 חסמים והזדמנויות לתעסוקה
32	4.3 ניתוח אינטגרטיבי
47	5. מגבלות המחקר
48	6. סיכום
48	6.1 חסמים מרכזיים לתעסוקה
50	6.2 הזדמנויות לתעסוקה
52	7. עקרונות לפיתוח מדיניות והמלצות לפעולה
52	7.1 עקרונות לפיתוח מדיניות
53	7.2 המלצות לפעולה
56	עוד פרסומים של המכון בנושא
57	מקורות
63	נספח א': עיקרי החלטות הממשלה לקידום האוכלוסייה הבדואית בתחום התעסוקה
65	נספח ב': מאפייני האוכלוסייה בסקר כוח אדם של הלמ"ס
66	נספח ג': לוחות

רשימת לוחות

- 24 לוח 1: שכר חודשי בשנת 2018, לבני 25-40, לפי מספר שנות לימוד, מין וקבוצות באוכלוסייה
- 25 לוח 2: אמידה מרובת משתנים של לוג השכר החודשי בשנת 2018 לבעלי הכנסה מעבודה, האוכלוסייה הבדואית בגילי 25-40
- 31 לוח 3: ניתוח רב-משתני, משתנה מוסבר: האם מועסקת, נשים בדואיות בגיל 25-44

רשימת לוחות בנספחים

- 66 לוח נ-1: שיעור הבלתי מועסקים לפי לאום, מחוז ומין, בני 25-54, 2019-2020
- 66 לוח נ-2: ממוצע שכר חודשי של גברים שכירים בדואים בשנים 2010-2018, בני 18+, לפי יישוב
- 67 לוח נ-3: ממוצע שכר חודשי של נשים שכירות בדואיות בשנים 2010-2018, בנות 18+, לפי יישוב

רשימת תרשימים

- 2 תרשים 1: שיעור שינוי האוכלוסייה משנה לשנה, בדואים בנגב וכלל אוכלוסיית ישראל, 2001-2020
- 2 תרשים 2: שיעור פיריון ילודה בקרב בדואיות בנגב ובקרב כלל הנשים בישראל, 2001-2020
- 4 תרשים 3: צעירים שאינם לומדים ואינם עובדים מתוך כלל הצעירים הערבים בני 18-24, לפי מחוז מגורים ומין, 2019-2020
- 5 תרשים 4: צעירים ערבים בני 18-24 שאינם לומדים ואינם עובדים, לפי מחוז מגורים והשכלה, 2019-2020
- 5 תרשים 5: צעירות ערביות בנות 18-24 שאינן לומדות ואינן עובדות, לפי מחוז מגורים והשכלה, 2019-2020
- 17 תרשים 6: שיעור התעסוקה של בדואים בנגב בני 25-54 ושל כלל אוכלוסיית ישראל בשנים 2012-2020, לפי מין
- 18 תרשים 7: שיעור הגברים העצמאים בני 25-40, מכלל העובדים בשנים 2010-2019, לפי קבוצות באוכלוסייה
- 18 תרשים 8: שיעור הנשים העצמאיות בנות 25-40, מכלל העובדות בשנים 2010-2019, לפי קבוצות באוכלוסייה
- 19 תרשים 9: שכר חודשי ופערי השכר בין גברים בדואים ובין כלל הגברים, גילי 25-40, לפי קבוצות באוכלוסייה, 2010-2019
- 19 תרשים 10: שכר חודשי ופערי השכר ובין נשים בדואיות ובין כלל הנשים, גילי 25-40, לפי קבוצות באוכלוסייה, 2010-2019
- 20 תרשים 11: ממוצע שכר חודשי של שכירים בדואים ב-2018, בני 18+, לפי מין ויישוב
- 21 תרשים 12: שיעור הגברים השכירים המשתכרים שכר הנמוך משכר המינימום, שכר חודשי, גילי 25-40, לפי קבוצות באוכלוסייה, 2010-2019

- 21 תרשים 13: שיעור הנשים השכירות המשתכרות שכר הנמוך משכר המינימום, שכר חודשי, גילי 40-25, לפי קבוצות באוכלוסייה, 2010-2019
- 22 תרשים 14: שיעור התעסוקה של גברים בני 40-25 בשנת 2018, לפי רמת השכלה וקבוצות באוכלוסייה
- 22 תרשים 15: שיעור התעסוקה של נשים בנות 40-25 בשנת 2018, לפי רמת השכלה וקבוצות באוכלוסייה
- 22 תרשים 16: מספר שנות הלימוד של בני 40-25, לפי מין וקבוצות באוכלוסייה, ב-2018
- 23 תרשים 17: שיעור בעלי תעודה אקדמית לפי מין, קבוצות אוכלוסייה ויישוב בדואי, בני 40-25, 2018
- 26 תרשים 18: סיבות מרכזיות לאי-תעסוקה, על פי דיווח המשיבות הלא מועסקות לשאלה פתוחה
- 28 תרשים 19: הגורמים המקשים על השתלבות בתעסוקה, לפי דיווח הנשים שהשיבו על הסקר
- 29 תרשים 20: שיעור המשיבים שהסכימו במידה רבה ורבה מאוד עם תפיסות חברתיות בנוגע לתעסוקה של נשים ושל גברים באוכלוסייה הבדואית, לפי מין
- 35 תרשים 21: שיעור הילדים בגילי לידה עד 3 המשולבים במסגרות ציבוריות מפוקחות לילדים בגיל הרך וילדים שאינם משולבים בהן, על פי דיווח האימהות
- 39 תרשים 22: אמצעי הגעה למקום העבודה על פי דיווח המשיבים המועסקים, לפי מין
- 65 תרשים נ-1: התפלגות צורת יישוב, השכלה וגיל באוכלוסייה הבדואית בנגב לפי מין, בסקר הנוכחי ובסקר כוח אדם (סכ"א) של הלמ"ס, לא משוקלל ולאחר השקלול

1. מבוא

שיעור העוני באוכלוסייה הבדואית בנגב הוא מן הגבוהים בישראל ונגזר בין השאר משיעורי תעסוקה ומשכר נמוכים. ממשלת ישראל פועלת רבות לקידום התעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב במגוון מענים וכלי מדיניות, ובהם פיתוח אזורי תעשייה, מתן תמריצים למעסיקים, הנגשת הכשרות מקצועיות ולימודי הנדסאים, שיפור הנגישות לתחבורה ציבורית ויצירת מסגרות טיפול לילדים בגיל הרך. אולם על אף השקעת המשאבים הרבה שיעורי התעסוקה והשכר של האוכלוסייה הבדואית בנגב, ובמיוחד של הנשים הבדואיות, עדיין נמוכים מאלו שבכלל האוכלוסייה. מחקר הערכה זה בוחן לעומק את עולם התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, כדי לטייב ולהתאים את כלי המדיניות לצרכים, לחסמים ולחוזקות הייחודיים של אוכלוסייה זו, בדגש על אלו של הנשים הבדואיות.

המחקר בוצע בשנים 2020-2022 במסגרת הערכת תוכנית החומש לפיתוח כלכלי-חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב לשנים 2017-2021 (החלטת ממשלה 2397).

1.1 רקע

האוכלוסייה הבדואית בנגב היא האוכלוסייה הענייה בישראל, לצד ערביי מזרח ירושלים (Halevy, 2009; Rudnitzky & Ras, 2012). ב-2018, למשל, 66% מן הבדואים בנגב חיו מתחת לקו העוני (אנדלד ואח', 2019). מרבית האוכלוסייה הבדואית בנגב מתגוררת בשמונה-עשר יישובים ובריכוזי מגורים בלתי מוסדרים¹. דירוגם החברתי-כלכלי של היישובים הוא הנמוך ביותר (אשכול 1, על פי הדירוג החברתי-כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה).

כ-30% מן הבדואים בנגב מתגוררים בריכוזי מגורים בלתי מוסדרים² (אלמסי ווייסבלאי, 2020; רותם, 2017). המועצות האזוריות מספקות לריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים שירותים על פי חוק, בהתאם לחוק חינוך חובה ולחוקי רווחה. מספר התושבים בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים אינו ודאי כיוון שחלק מן התושבים בהם רשומים כמתגוררים בשמונה-עשר היישובים הסמוכים להם.

¹ בדוח זה משמשים המינוחים האלה לציון צורות התיישבות של האוכלוסייה הבדואית בנגב: שמונה-עשר היישובים – שמונה-עשר היישובים ברשויות המקומיות (עיר, מועצות מקומיות ומועצות אזוריות); העיר רהט; המועצות המקומיות חורה, כסיפה, לקיה, ערערה בנגב, שגב שלום, תל שבע; יישובי המועצה האזורית אל-קסום: אום-בטין, א-סייד, דריג'את, כוחלה, מולדה, מכחול ותרובין א-צאנע; יישובי המועצה האזורית נווה מדבר: אבו-קורינאת, קאסר א-סר, ביר הדאג' ואבו-תלול.

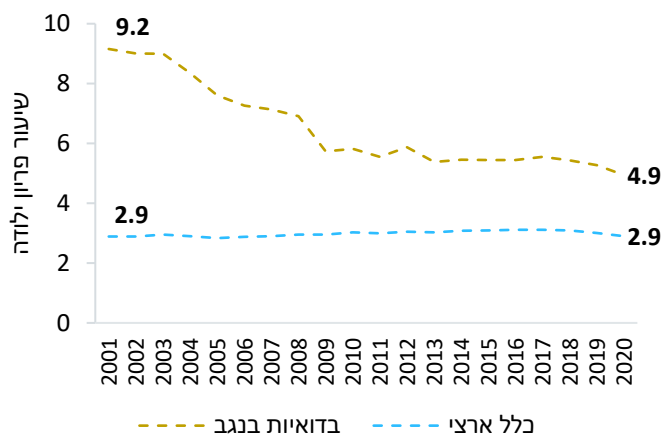
מגורים בלתי מוסדרים: מגורים מחוץ לשמונה-עשר היישובים.

² לריכוזי מגורים בלתי מוסדרים אין תחום שיפוט, לא נערכות בהם בחירות מקומיות, ואין להם אספקה מסודרת של תשתיות בסיסיות כמו מים, ביוב, חשמל וטלפון.

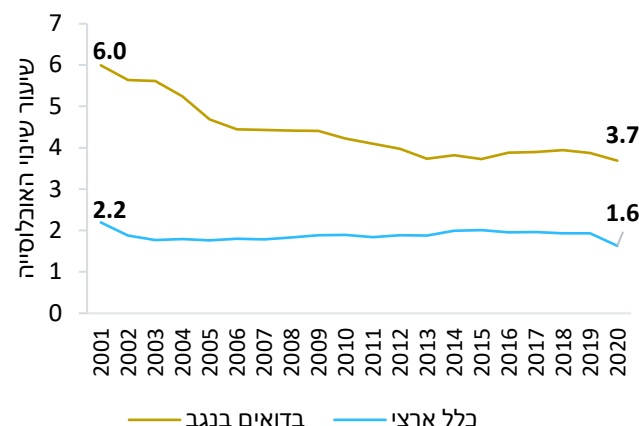
1.1.1 מגמות דמוגרפיות

בשנת 2020 מנתה האוכלוסייה הבדואית בנגב 289 אלף איש שהם 3.1% מכלל האוכלוסייה בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה [למ"ס], 2021)³. קצב גידול האוכלוסייה הבדואית בנגב גבוה במידה ניכרת מקצב גידול האוכלוסייה בכלל האוכלוסייה בישראל (ר' תרשים 1) ובהתאם שיעור פריון הילודה גבוה משיעור פריון הילודה בשאר האוכלוסייה. עם זאת, לאורך השנים יש מגמת ירידה בשיעור פריון הילודה ובקצב הגידול של האוכלוסייה הבדואית בנגב. ב-2001, למשל, שיעור הפריון באוכלוסייה הבדואית היה 9.2 ילדים לאישה לעומת 4.9 ב-2020, ולעומת 2.9 בכלל האוכלוסייה בישראל, בשתי השנים (ר' תרשים 2).

תרשים 2: שיעור פריון ילודה בקרב בדואיות בנגב ובקרב כלל הנשים בישראל, 2001-2020 (מספר ילדים לאישה)

תרשים 1: שיעור שינוי האוכלוסייה משנה לשנה, בדואים בנגב וכלל אוכלוסיית ישראל, 2001-2020 (באחוזים)

מקור: עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס

^ בדואים בנגב מוגדרים כמוסלמים המתגוררים בנפת באר שבע

^^ נתוני השנים 2008 ו-2011 עברו התאמה למגמה בשל מגבלת נתונים באותן שנים

שיעור פריון הילודה הגבוה בקרב הבדואים בנגב נובע מנורמות תרבותיות ומן הסביבה הפוליטית השבטית. התרבות הבדואית תולה את כבוד אב המשפחה ביכולתו להעמיד צאצאים בנים רבים, ובהתאם, מעמדה החברתי-כלכלי של האישה תלוי ביכולתה להוליד בנים (מטר ואח', 2018). נוסף על כך, המסגרת השבטית מעודדת ילודה כדי לשמר את כוחה ויוקרתה בקרב חבריה, וכלפי שבטים אחרים. ביישובים הבדואיים הבחירות לרשויות המקומיות מבוססות על תמיכה במועמד בן השבט, ולכן המסגרת השבטית מעודדת ילודה לשם שימור כוחו הפוליטי של השבט (אבוסריחאן, 2009).

³ בדואים מוגדרים כמוסלמים המתגוררים בנפת באר שבע. מספר הבדואים בנגב כולל את המתגוררים בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים.

⁴ מספר הילדים הצפוי לאישה בימי חייה, בהנחה ששיעורי הילודה הקיימים בתקופת ההתייחסות יישארו ללא שינוי בכל שנות הפריון שלה. לצורך החישוב בוחנים אישה וירטואלית מייצגת שמספר הילדים שלה בכל גיל שווה למוצע לידות החי של הנשים בגיל זה כיום.

קצב גידול האוכלוסייה ושיעורי הילודה הגבוהים באוכלוסייה הבדואית הם אתגר משמעותי עבור מערכות החינוך, הרווחה והתשתיות. כל שנתון גדול באופן ניכר מקודמו, ולכן שירותים שאינם גדלים בהיקפם בהתאם לגידול באוכלוסייה יכולים לתת מענה לשיעור הולך ופוחת של בני האוכלוסייה (רודניצקי ואבו-ראס, 2011), ובמיוחד בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים (Abu-Saad et al., 2007). נראה כי הגידול הדמוגרפי המואץ מצריך השקעה הולכת וגדלה עם השנים במיוחד במערכות החינוך והחינוך המיוחד (פלדמן וצרכתי, 2021; שטרסברג ואח', 2008), הבריאות (יוגב, 2014; מבקר המדינה, 2017; קון דבידוביץ', 2020) ואכיפת החוק.

1.1.2 תעסוקה והכנסה

בעשורים האחרונים שיעורי התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית היו נמוכים במידה ניכרת משיעורי התעסוקה של כלל האוכלוסייה בישראל. בשנת 2019, ערב משבר מגפת הקורונה, 61% מן הגברים הבדואים בני 25-54 היו מועסקים לעומת 84% מכלל הגברים בישראל בגילים אלו; ו-30% מן הנשים הבדואיות היו מועסקות לעומת 78% מכלל הנשים בישראל בגילים אלו (עיבוד מכון ברוקדייל לנתוני סקר כוח אדם של הלמ"ס, 2019). בשנה זו שיעור הבלתי מועסקים⁵ בקרב הגברים הבדואים בני 25-54 היה 6.4% ו-7.2% בקרב הנשים הבדואיות, שיעור כפול כמעט מבקרב כלל האוכלוסייה, 3.4% ו-3.6%, בהתאמה (ר' לוח נ-1 בנספח ג').

החל מן העשור השני של שנות האלפיים, חלה עלייה ניכרת בשיעור התעסוקה בקרב הנשים הבדואיות (מ-15% ב-2012 ל-33% ב-2018) ועלייה מסוימת בשיעור התעסוקה של הגברים הבדואים (מ-65% ל-69% בשנים אלה). עם זאת, החל מ-2017 בקרב הגברים ומ-2018 בקרב הנשים, חלה ירידה בשיעורי התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב עד ל-58% בקרב הגברים ול-23% בקרב הנשים ב-2020 (עיבוד מכון ברוקדייל לנתוני סקר כוח אדם של הלמ"ס, שנים שונות).

כמו כן ההכנסה החודשית מעבודה של עובדים ועובדות בדואים נמוכה במידה ניכרת מן הממוצע הארצי. לפי נתונים מנהליים של הלמ"ס, בשנת 2018 השכר החודשי הממוצע של שכירים בדואים היה 66% מן השכר הממוצע במשק, וההכנסה החודשית הממוצעת של עצמאים בדואים הייתה 77% מן ההכנסה הממוצעת. אחת הסיבות לרמת השכר הנמוכה של שכירים בדואים היא חוסר יציבות תעסוקתית – מספר חודשי העבודה הרצופים שלהם לאורך השנה קטן משל שכירים יהודים, תופעה המעידה על ביטחון תעסוקתי נמוך. סיבה נוספת היא משלח היד – ב-2018 מרבית הגברים הבדואים המועסקים עבדו בתעשייה ובינוי (44.7%) וכעובדים בלתי מקצועיים (16.8%). בקרב הנשים 36.9% עבדו כעובדות מכירה ושירותים. אומנם 15.0% מן העובדים הבדואים ו-27.2% מן העובדות הבדואיות היו בעלי משלח יד אקדמי, אולם מרביתם מועסקים בתחום החינוך. בפרק הממצאים יוצג ניתוח מעמיק על אודות מגמות התעסוקה והשכר.

1.1.3 צעירים שאינם לומדים ואינם עובדים (חסרי מעש)

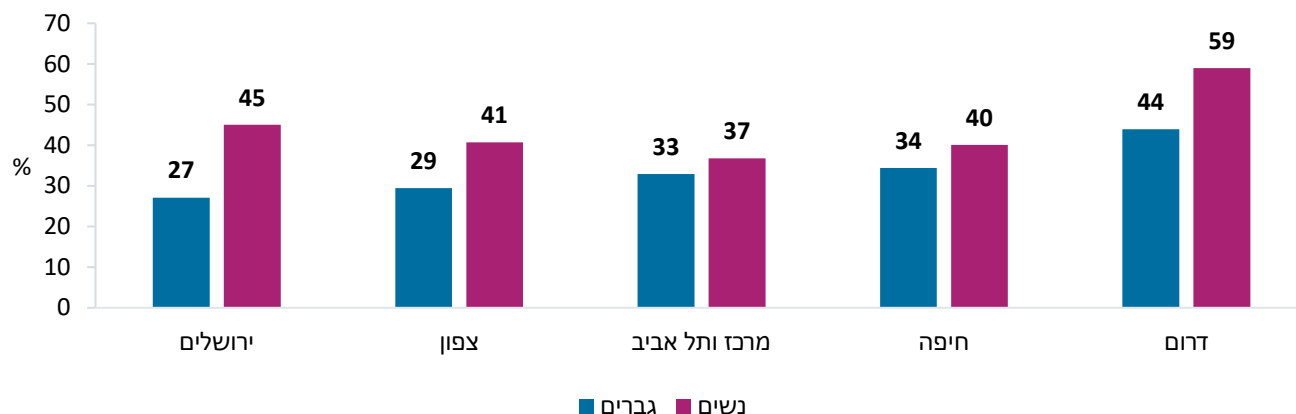
חוסר מעש מתאר חוסר השתלבות של צעירים במסגרות לימוד, תעסוקה או הכשרה מקצועית (מיעארי וחדאד חאג' יחיא, 2017). רוב בני הנוער עד גיל 18 בישראל רשומים במערכת החינוך ואחרי גיל זה, רוב הצעירים היהודים והדרוזים משרתים בשירות

⁵ שיעור הבלתי מועסקים הוא מספר מחפשי עבודה באופן פעיל מתוך מספר השייכים לכוח העבודה (הכולל את המועסקים ואת מחפשי העבודה שאינם מועסקים באותה קבוצת גיל).

צבאי או לאומי. רוב הצעירים החרדים לא מתגייסים לצבא, אך רובם לומדים במסגרות חינוך חרדיות גם אחרי גיל 18 (כאהן-סטרבצ'ינסקי, 2017). עבור חלק ניכר מן הצעירות והצעירים הערבים ובהם הבדואים, שלב המעבר מן הלימודים בבית הספר התיכון לחיי האזרחות מאופיין בחוסר ודאות. מרביתם אינם משתלבים בשירות צבאי או לאומי, חלק ניכר אינו ממשיך ללימודי השכלה גבוהה או הכשרה מקצועית ואחרים מתקשים להשתלב בשוק התעסוקה הישראלי כאשר הם מגיעים בפער אל מול מקביליהם בחברה היהודית ברמת בשלות, בגרות ומוכנות, לצד פערי שפה ופערים בחינוך והשכלה (המשרד לשוויון חברתי, 2021; מיעארי וחדאד חאג' יחיא, 2017).

מנתוני סקר כוח אדם לשנים 2019-2020 עולה כי שיעור הצעירים שאינם לומדים ואינם עובדים בקרב בני ובנות 18-24 מן האוכלוסייה הערבית במחוז דרום גבוה במידה ניכרת משיעור זה במחוזות האחרים (תרשים 3).

תרשים 3: צעירים שאינם לומדים ואינם עובדים מתוך כלל הצעירים הערבים בני 18-24, לפי מחוז מגורים ומין, 2019-2020 (באחוזים)^

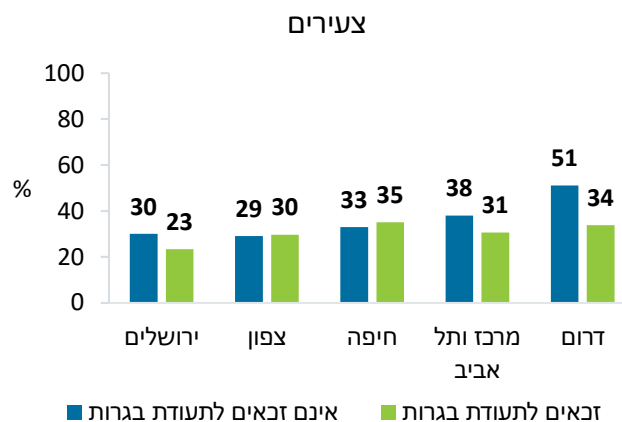
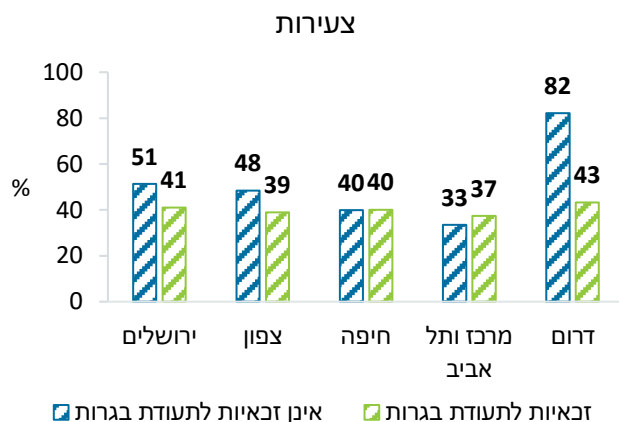

מקור: עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל לנתוני סקרי כוח אדם של הלמ"ס 2019-2020
^ בדואים בנגב מוגדרים כמוסלמים המתגוררים במחוז דרום

שיעור הצעירות והצעירים הבדואים שאינם לומדים ואינם עובדים (מחוז דרום) גבוה במיוחד בקרב בני 18-24 שאינם זכאים לתעודת בגרות: 51% בקרב גברים (תרשים 4) ו-82% בקרב נשים (תרשים 5).

תרשים 4: צעירים ערבים בני 18-24 שאינם לומדים ואינם עובדים, לפי מחוז מגורים והשכלה, 2019-2020 (באחוזים) ^

תרשים 5: צעירות ערביות בנות 18-24 שאינן לומדות ואינן עובדות, לפי מחוז מגורים והשכלה, 2019-2020 (באחוזים) ^

מקור: עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל לנתוני סקרי כוח אדם 2019-2020 של הלמ"ס ^ בדואים בנגב מוגדרים כמוסלמים המתגוררים במחוז דרום

1.2 חסמים לתעסוקה

מחקרים שונים בחנו מהם הגורמים המסבירים את הריחוק היחסי של האוכלוסייה הערבית משוק העבודה, אולם מעט מאוד מחקרים דנו בחסמים לתעסוקה הייחודיים לאוכלוסייה הבדואית בנגב. אף על פי כן, חלק מן החסמים שזוהו לכלל האוכלוסייה הערבית ניתנים להחלה גם על האוכלוסייה הבדואית בנגב, ונראה כי הם מועצמים בקרב אוכלוסייה זו: מיעוט השכלה והכשרה (בנק ישראל, 2013, 2017), שליטה מצומצמת בעברית (אייל ואח', 2018), פריון ילודה גבוה ומחסור במסגרות לטיפול בילדים (שלוסר, 2006; ישיב וקסיר, 2011, 2013), מיעוט הזדמנויות לתעסוקה בתוך היישובים (עדליא, 2015), מגבלות על עבודת נשים מחוץ ליישוב או לבית ואפליה בשוק העבודה (אייל ואח', 2018; מזרחי סימון, 2016). להלן יובאו בפירוט החסמים העיקריים לתעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב.

1.2.1 השכלה וחינוך

רמות ההשכלה של האוכלוסייה הבדואית נמוכות במידה ניכרת מאלו של שאר האוכלוסייה הערבית בישראל ועוד יותר מאלו של האוכלוסייה היהודית. לפי נתונים מנהליים של הלמ"ס, בשנת 2018 שיעור הבדואים בני 25-40 שלא השלימו 12 שנות לימוד היה 29% מן הגברים ו-33% מן הנשים, גבוה במידה ניכרת מכלל האוכלוסייה (15% ו-9%, בהתאמה). כמו כן שיעור מי שלמדו 13 שנות לימוד ויותר עמד על 11% ו-16% בקרב הבדואים והבדואיות בהתאמה, לעומת 34% ו-46% בכלל האוכלוסייה (ניתוח מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס).

מחקרים רבים מצביעים על ההשכלה כגורם מכריע בהצלחתן של נשים בשוק העבודה. בקרב קבוצות מיעוט, כמו הבדואים, מנגנון זה מועצם וההשכלה משמשת כלי לניעות חברתית (עראר ומוסטפא, 2009). רק בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-20 החלו לקום בתי ספר יסודיים ועל-יסודיים ביישובים הבדואיים בנגב. בתי הספר שקמו סבלו ממחסור בכיתות לימוד, במעבדות ובחדרי מחשבים וכן ממיעוט כוח הוראה איכותי, בעיקר בתחומי הליבה (פלדמן וצרפתי, 2021). בתי הספר שקמו היו מעורבים מבחינה מגדרית, ולכן הורים רבים לא שלחו את בנותיהן לבתי הספר. בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים הוקמו רק עשרה בתי ספר יסודיים, כולם במבנים ארעיים, ועד ל-2020 לא הוקם בהם אף לא בית ספר על-יסודי אחד. ולכן כדי ללמוד בבית הספר התיכון, נערים ונערות המתגוררים בריכוזי מגורים בלתי מוסדרים נאלצים ללכת מרחקים ארוכים או להיעזר בהסעות. תופעה זו פוגעת בעיקר בהשכלה של הנערות, שכן ההסעות נחשבות לא בטוחות להן וזאת נוסף על אי הנחת של המשפחות מן ההתרחקות של הנערות מן הבית (פרג'ון, 2018; Abu-Saad, 1997).

שיעורי הנשירה ממערכת החינוך בקרב הבדואים גבוהים במידה ניכרת משיעורים אלו בכלל אוכלוסיית בני הנוער בישראל, זאת אף שבעשור האחרון הם במגמת ירידה (תירוש ואיל, 2018). נתוני משרד החינוך מראים כי בשנת הלימודים תש"פ (2020/21), 73.7% מן הבדואים והבדואיות בני 17 היו רשומים במוסדות החינוך, לעומת 88.6% מכלל התלמידים והתלמידות בשכבת גיל זו (וייסבלאי וויינגר, 2020). שיעור הנשירה של נערות בדואיות גבוה במידה ניכרת משיעור הנשירה של נערות בקבוצות אוכלוסייה אחרות (ברוך-קוברסקי ואח', 2022), ונובע גם מן הצורך לנסוע אל מחוץ ליישוב המגורים כדי להגיע אל בית הספר העל-יסודי (וייסבלאי וויינגר, 2020). כחמישית מן הנערות וכרבע מן הנערים שאינם מסיימים את לימודיהם מתקשים להשתלב בשוק התעסוקה במקצועות איכותיים עם ביטחון תעסוקתי (ברוך-קוברסקי ואח', 2022).

שיעור הזכאים לתעודת בגרות בקרב האוכלוסייה הבדואית נמוכים גם הם, ובמיוחד שיעור הזכאים לתעודת בגרות העומדת בתנאי הקבלה לאוניברסיטה. לפי נתוני משרד החינוך בשנת הלימודים תשע"ט (2018/19), 48.1% מן הלומדים הבדואים בכיתה י"ב היו זכאים לתעודת בגרות, לעומת 69.7% בכלל האוכלוסייה בשנה זו, ו-32.1% מתלמידי י"ב הבדואים היו זכאים לתעודת בגרות העומדת בתנאי הסף לקבלה לאוניברסיטה⁶ לעומת 61.3% בקרב כלל תלמידי י"ב (משרד החינוך, 2019). שיעור הזכאים לתעודת בגרות אוניברסיטאית נמוך בקרב התלמידים לעומת התלמידות (מג'אדלה ואח', 2023).

שיעור הבדואים הזכאים לתואר בוגר⁷ נמוך במידה ניכרת משיעור זה בקרב כל שאר קבוצות האוכלוסייה בישראל. לפי נתונים מנהליים של הלמ"ס, ב-2019 שיעור הגברים מקבלי תואר בוגר בשנה מתוך בני 20-29 היה 0.4% בקרב הבדואים (לעומת 1.7% בקרב הבדואיות), 1.9% בקרב הערבים האחרים (4.8% בקרב הערביות האחרות) ו-7.6% בקרב היהודים הלא חרדים (11% בקרב יהודיות לא חרדיות). מרבית הבדואים הזכאים לתואר למדו לתואר בתחום שמוביל לתעסוקה בפריון נמוך. למשל, ב-2016, 61% מן הבדואים האקדמאים היו בעלי תואר בחינוך ובמדעי הרוח ו-74% מן האקדמאים בני 25-35 היו מועסקים בתחום החינוך (פוקס, 2017). אף שבבתי הספר העל-יסודיים אחוז ניכר מן הנערות הערביות לומדות מקצועות מדעיים, מעטות לומדות לתואר בתחומי

⁶ שניגשו לבחינת בגרות באנגלית ברמה של 4 יחידות לימוד לפחות.

⁷ מקבלי תואר בוגר בישראל ומקבלי תואר ממוסד בחו"ל שבקשתם ממשרד החינוך לשקילת התואר אושרה.

המדעים וההנדסה, ורבות לומדות לתואר בחינוך – 46% מן הסטודנטיות הבדואיות ב-2014 (פוקס ופרידמן-ווילסון, 2018), ויותר מ-50% מן הבדואיות בעלות תואר אקדמי עבדו בתחום החינוך – פי שלושה מן הנשים היהודיות ב-2016 (פוקס, 2017).

1.2.2 מסגרות לגיל הרך

אף על פי שהאוכלוסייה הבדואית מאופיינת בפריון ילודה גבוה, שיעור הילדים הבדואים המשולבים במסגרות בפיקוח המדינה (מעונות יום ומשפחתונים) הוא נמוך, ועד לשנים האחרונות הובא בספרות כאחד מן החסמים לתעסוקת הנשים הערביות בכלל (ישיב וקסיר, 2011, 2013) וגם לתעסוקת הנשים הבדואיות (מדהלה ואח', 2021). ב-2019, משפחותיהן של 5% מן הילדים הבדואים בגיל הרך נהנו מסבסוד מעונות יום ומשפחתונים לעומת 8% בקרב כלל האוכלוסייה הערבית, 16% בקרב היהודים הלא חרדים ו-41% בקרב היהודים החרדים (גל ואח', 2020; פלדמן וצרפתי, 2021).

עד לשנים האחרונות אחד הגורמים המרכזיים לשיעור הנמוך של ילדים המשולבים במעונות יום היה מחסור במסגרות לטיפול בילדים (ישיב וקסיר, 2011, 2013; שלוסר, 2006). בשנת 2019/2020, מספר מעונות היום המפוקחים לילדים באוכלוסייה הערבית המתגוררים במחוז דרום עמד על 0.6 מעונות ל-1,000 ילדים, לעומת 2.0 מעונות ל-1,000 ילדים בשאר האוכלוסייה הערבית, 5.3 באוכלוסייה היהודית שאינה חרדית, ו-3.9 באוכלוסייה החרדית (מדהלה ואח', 2021).

משום כך, השקיעה המדינה משאבים בבניית מעונות המיועדים לאוכלוסייה הבדואית בנגב ולמרות זאת, בשנת 2020 מבין 22 מעונות יום בנויים רק 10 היו פעילים ומרביתם בתפוסה חלקית בלבד (מן, 2020; פלדמן וצרפתי, 2021). ניתוח מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של משרד העבודה הראה כי ב-2021 שיעור התפוסה מתוך התפוסה המאושרת במעונות היום המפוקחים (ללא משפחתונים) היה 37% ביישובים הבדואיים בנגב, לעומת 67% בכלל היישובים הערביים ו-68% בכלל היישובים היהודיים⁸.

1.2.3 היעדר ביטחון אישי

תחושת הביטחון האישי והאמון שיש לאזרחים זה בזה ובמוסדות המדינה הם הבסיס לקיומה של כלכלה ושוק תעסוקה משגשגים (Tonkiss, 2009). כבר במאה ה-17 הפילוסוף האנגלי הובס זיהה כי אזרחים החוששים לביטחונם מכנים את משאביהם להגנה מפני איומים ואינם פנויים לעסוק ברבדים בסיסיים ויצרניים אחרים כגון השכלה, מסחר ויזמות (Hobbes, 1651).

בשנים האחרונות כלל האוכלוסייה הערבית בישראל, והבדואית בנגב בפרט, מתמודדת עם תופעה גוברת של אלימות. בסקר שנערך על ידי יוזמות קרן אברהם (רסול ושטיין, 2018) עולה כי כ-54% מן הערבים בישראל מדווחים שיש בעיית אלימות ביישוב מגוריהם, שיעור הגבוה פי ארבעה מן היהודים המדווחים זאת. מחקר של בנק ישראל הראה כי כ-66% מן הערבים חשים בטוחים מאוד ללכת לבד בשעות החשיכה באזור מגוריהם לעומת כ-77% בקרב היהודים (זוסמן ואח', 2016).

כמו כן מחקר שבחן תפיסות של צעירים ובני נוער בנוגע לאלימות באוכלוסייה הבדואית מצא כי 19% מן המשיבים דיווחו כי הם או בני משפחתם נפגעו מעבירות רכוש ו-40% דיווחו כי הם או בני משפחתם נפגעו מנשק חם או קר (סייף וחדאד חאג' יחיא,

⁸ שיעור התפוסה בערים המעורבות היה 75%, ביישובים ערביים ללא מזרח ירושלים וללא מחוז הדרום – 71% וביישובים היהודיים החרדיים – 83% (כולל ילדים המוכרים במחלקות לשירותים חברתיים).

(2022). נוסף על כך, בשנת 2018, שיעור כתבי אישום שהוגשו בגין אלימות גופנית עמד על 1.4 ל-1,000 איש בקרב הבדואים לעומת 0.92 בקרב שאר הערבים (מג'אדלה ואח', 2023).

1.2.4 רמת התשתיות, מרכזי תעסוקה ותחבורה ציבורית

מרבית האוכלוסייה הבדואית מתגוררת ביישובים הומוגניים ופריפריאליים המדורגים באשכול החברתי-כלכלי הנמוך ביותר (אשכול 1). מחקרים שבחנו קבוצות מיעוט המתגוררות בפריפריה, ובהן גם ערבים ובדואים, מראים כי הבידול פוגע ברווחתן הכלכלית (בנק ישראל, 2017). האוכלוסייה הבדואית בנגב מתגוררת באזורים המאופיינים בהיעדר תשתיות התומכות ביציאה אל שוק העבודה, וכן במרחק רב מאזורי תעשייה. היישובים הוקמו ללא תשתיות תעסוקה מספקות, כגון אזורי מסחר או אזורי תעשייה צמודים, ובכך הפכו את רוב האוכלוסייה הבדואית לתלויה במקורות תעסוקה מחוץ ליישובים אלו (עדליא, 2015). מאמצי המדינה להסדרת אזורי תעסוקה במרכזי היישובים ובצמוד להם כמו מיזמי תשתית, נתקלים לעיתים קרובות בהתנגדויות, והקמתם מתעכבת או נעצרת על רקע טענות לבעלות על הקרקע.

לנוכח מיעוט הזדמנויות תעסוקה ביישובים הבדואיים, תחבורה ציבורית דלילה בתוך היישובים ומהם, הייתה חסם תעסוקתי בולט במשך שנים, ובמיוחד עבור נשים (ישיב וקסיר, 2013). רפורמה בתחבורה הציבורית שהונהגה בעשור האחרון שיפרה משמעותית את הגישה ליישובים הבדואיים בנגב, אולם מחקר שנערך בבנק ישראל מצא כי תגבור התחבורה הציבורית ביישובים הערביים בישראל (כולל היישובים הבדואיים בנגב) לא העלה את שיעור התעסוקה של נשים ערביות (ברק, 2019). חסמים אלו רלוונטיים במיוחד לתעסוקה של הנשים, שכן הנורמות המסורתיות של חלק ניכר מן האוכלוסייה הבדואית בנגב מגבילות נשים מלהתרחק מיישוב מגוריהן לצורך עבודה או לימודים (מטר ואח', 2018; ישיב וקסיר, 2011, 2013). לפיכך, מחסור באזורי תעסוקה בקרבת היישובים הבדואיים הוא חסם בולט להשתלבות בתעסוקה עבור נשים בדואיות מסורתיות.

1.2.5 מאפיינים תרבותיים וחברתיים

החברה הבדואית היא חברה בעלת אוריינטציה קולקטיבית, המדגישה את המשפחה והחמולה (המשפחה המורחבת) על פני הפרט והביטוי האינדיבידואלי. החברה הבדואית מבוססת על השתייכות לשבטים, שהם איגוד של חמולות. מבנה זה מסייע להבטחת עזרה הדדית בין בני השבט, מבחינה חברתית, כלכלית ופוליטית. ההתארגנות השבטית מגינה על הפרט הנקלע למצבי סיכון, והפרט נדרש להפגין נאמנות למשפחתו ולשבטו (מטר ואח', 2018). מבנה החברה הוא פטריארכלי, והגברים בה מתווים את כללי ההתנהגות במרבית תחומי החיים. בתוך המשפחה מתקיים סדר היררכי, כך שתפקידים, כללים והתנהגויות קשורים קשר הדוק לגילם ולמינם של חברי המשפחה (מטר ואח', 2018; אלקרינאוי וסלונים-נבו, 2005): "תפקידיו של הפרט בחברה הבדואית הערבית ומעמדו משתנים בהתאם לגילו ותלויים במינו. מילדות נקבע מסלול חברתי שונה לנשים ולגברים וקיימת ביניהם חלוקת תפקידים ברורה בכל הרמות הארגוניות. מעמד האישה נמוך מזה של הגבר, אך גם בו חלים שינויים במהלך חייה וגם התפקידים המוטלים עליה משתנים" (מטר ואח', 2018, עמ' 31).

אופיה המסורתי והפטריארכלי של החברה הבדואית משפיע מאוד על הנשים הבדואיות. לכבודן וצניעותן של הנשים הבדואיות חשיבות ניכרת בתרבות הבדואית, ולכן מושם דגש על צמצום חשיפתן למרחבים ציבוריים (אבו-רביעה קווידר, 2008), כולל חשש

מפני לימודים במוסדות אקדמיים שנתפסים כ"לא מוגנים" (רוזנברג ובנימין, 2015). גם כאשר נשים יוצאות ללימודים גבוהים, בחירתן המקצועית מוכתבת מראש בידי הקהילה, והציפייה הרווחת מהן היא לעסוק בהוראה ובחינוך (רוזנברג ובנימין, 2015), להשיג ציונים גבוהים ולשמור על כבוד המשפחה (צוויקל וברק, 2002).

הציפייה החברתית מן האישה הבדואית היא למלא תפקיד של אם ורעיה, לטפל במשפחה ובמשק הבית ולוותר על צרכיה האינדיבידואליים. שהייה של נשים במרחב הציבורי מעידה על כך שאינן בבית ואינן ממלאות את תפקידן המסורתי. על כן במשפחות רבות אין זה מקובל שאישה תשהה מחוץ לבית בשעות החשכה, ורבות מהן עוזבות את מקום הלימודים ואת מקום העבודה בשעה מוקדמת כדי שיוכלו לשוב לביתן לפני השקיעה (Abu-Rabia-Queder, 2008). המפגש החברתי, באקדמיה או בעבודה, מזמן לאישה הבדואית חשיפה לעולם תרבותי שונה, המדגיש חופש ובחירה שאינם מקובלים בתרבות הבדואית (Abu-Rabia-Queder, 2008). לכן, ההשכלה והתעסוקה מהוות איום על התרבות הבדואית המסורתית בעת שהן מערערות על מעמדן הנמוך של נשים בקהילה הבדואית (פסטה-שוברט, 2005).

בחמישים השנים האחרונות החברה הבדואית בנגב חווה תמורות הכוללות תהליכי מודרניזציה, גלובליזציה ועיר (בן-דוד, 2004; פלדמן וצרפתי, 2021). המפגש של בני האוכלוסייה הבדואית עם החברה המערבית באמצעות שוק העבודה, מוסדות ההשכלה הגבוהה והמדיה, יחד עם מאמצי הממשלה להסדרת שירותים ולאכיפת החוק, האיצו תהליכי מודרניזציה בחברה הבדואית ודחפו לשילובה אל תוך החברה הישראלית. אולם, המפגש של החברה הבדואית עם תהליכים אלו מהווה בעבורה אתגר: מצד אחד החברה מבקשת לשמר ולהגן על ערכיה התרבותיים והדתיים ומן הצד האחר ערכי החברה המודרנית מחלחים והשינויים החברתיים, התרבותיים והכלכליים בלתי נמנעים (מטר ואח', 2018).

1.3 פעולות הממשלה בשנים האחרונות לקידום התעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב

במשך השנים נקטה ממשלת ישראל צעדים משמעותיים כדי לשפר את תעסוקת האוכלוסייה הערבית בישראל ובכללה את תעסוקת האוכלוסייה הבדואית בנגב. בשנת 2012 החלה לפעול תוכנית החומש לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכלי של האוכלוסייה הבדואית בנגב ([החלטת ממשלה 3708](#)). עם סיומה, בשנת 2016, החלה תוכנית החומש השנייה ([החלטת ממשלה 2397](#)), במסגרתה נערך מחקר זה, ובשנת 2022 החלה תוכנית החומש השלישית ([החלטת ממשלה 1279](#)) לשנים 2022-2026.

תוכניות אלו, יחד עם החלטות ממשלה נוספות, שמו דגש בשיפור התעסוקה באמצעות הרחבת התעשייה בנגב והגברת היצע העובדים מקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב תוך שדרוג מיומנותיהם ושיפור כישוריהם. כלי המדיניות המרכזיים לשיפור התעסוקה שבהם נקטה הממשלה היו: הקמה והפעלה של מרכזי "ריאן" לתעסוקה; פיתוח אזורי תעשייה; מתן תמריצים למעסיקים; הנגשת הכשרות מקצועיות ולימודי הנדסאים; שיפור הנגישות לתחבורה; ויצירת מסגרות טיפול לילדים (לעיקרי החלטות הממשלה לקידום האוכלוסייה הבדואית בתחום התעסוקה ר' נספח א').

על אף המאמצים לשיפור התעסוקה של הבדואים והבדואיות בנגב כפי שהוצג בתוכניות ובהחלטות הממשלה לעיל, שיעורי התעסוקה והשכר של האוכלוסייה הבדואית, ובמיוחד של הנשים הבדואיות, עדיין נמוכים מאלו שבכלל האוכלוסייה. כפי שעלה מסקירה זו, נוסף לחסמים הנובעים מרמת השכלה נמוכה, מתשתיות ירודות ומביטחון אישי מצומצם, לאוכלוסייה הבדואית בנגב מאפיינים מבניים, חברתיים ותרבותיים ייחודיים, המשפיעים על דפוסי התעסוקה של האוכלוסייה (ובמידה מסוימת גם על חלק מן החסמים האחרים שהוזכרו). אפשר לשער כי הם מהווים חסמים בולטים לתעסוקה המעכבים את הקפיצה התעסוקתית המצופה לנוכח פעולות הממשלה.

2. מטרות המחקר

מחקר זה בוחן לעומק את עולם התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, לשם טיוב והתאמת כלי המדיניות לצרכים, לחסמים ולחוזקות הייחודיים של האוכלוסייה הבדואית בדגש על אלו של הנשים הבדואיות.

למחקר שלוש מטרות:

- לבחון את מגמות התעסוקה והשכר של האוכלוסייה הבדואית בנגב לאורך זמן
- לזהות את החסמים הייחודיים לתעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, את ההזדמנויות לתעסוקה ואת דרכי ההתמודדות עם החסמים
- לבחון את המידה שבה כלי המדיניות מתאימים לצמצום פערים ולהתמודדות עם חסמים לתעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב

בהתאם לדרישות הממשלה להשקיע בנשים בתחומי התעסוקה וההשכלה (החלטת ממשלה 3708, 2011), ליצור כלי סיוע ולהתאימם לצורכי האוכלוסייה, לקדם השכלה אקדמית ולחזק את ההנהגה המקומית (החלטת ממשלה 2397, 2017), המחקר מבחין בין נשים וגברים, רמות השכלה וצורת התיישבות.

3. שיטת המחקר

המחקר מבוסס על שילוב של כמה שיטות מחקר ומגוון מקורות מידע.

3.1 אוכלוסיית המחקר

אוכלוסיית המחקר כללה את כל הבדואים בגילי עבודה החיים בשמונה-עשר היישובים הבדואיים בנגב ובריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים. המחקר מתמקד ברובו בגילי העבודה העיקריים – 25-54.

כדי להסיק על אוכלוסיית הבדואים, המחקר כלל גם השוואות לקבוצות אוכלוסייה נוספות, בהן כלל האוכלוסייה בישראל, האוכלוסייה הערבית ללא הבדואים בנגב והאוכלוסייה היהודית במחוז הדרום.⁹

3.2 מקורות המידע ומועדי איסוף המידע

מטרה מרכזית של המחקר הייתה לזהות חסמים לתעסוקה של האוכלוסייה הבדואית ובמיוחד חסמים לתעסוקת נשים. מן הספרות עולה כי דפוסי התעסוקה של הבדואים, ובמיוחד של הנשים הבדואיות, קשורים קשר הדוק לתפיסות חברתיות, לנורמות ולעמדות של האוכלוסייה בנוגע לתעסוקה (חסן-דאהר, 2012). לכן, במחקר זה הקפיד צוות המחקר להיעזר בכלי מחקר מותאמים לאיסוף מידע על נורמות ועמדות של האוכלוסייה הבדואית. נעשה שילוב בין ראיונות עומק, המזוהים בספרות כשיטות המיטביות לאיסוף מידע לזיהוי נורמות ותפיסות חברתיות (קסן וקרומר-נבו, 2010; שקדי, 2003, 2011), ובין סקר, המזוהה כשיטת איסוף מידע המתאימה לבחינה מהימנה של עמדות (Alwin & Krosnick, 1991). זאת, כדי לקבל תמונת מצב מהימנה על מגוון היבטים בחייהם של הבדואים הקשורים להשתלבותם בשוק העבודה. כל כלי המחקר עברו התאמה תרבותית ושפתית על ידי מומחים לחברה הבדואית מן האוכלוסייה הבדואית.

▪ **ראיונות עומק עם נשים וגברים מן האוכלוסייה הבדואית.** בחודשים נובמבר 2020 עד ינואר 2021 נערכו ראיונות עומק פנים אל פנים עם 24 נשים בדואיות ועם 8 גברים בדואים. המראיינים נבחרו כדי לייצג מצב תעסוקתי, השכלה וצורת התיישבות. מבין הנשים המראיינות, 12 היו ללא השכלה אקדמית – 6 מועסקות ו-6 שאינן מועסקות, ועוד 12 עם השכלה אקדמית – 7 מועסקות ו-5 שאינן מועסקות. מבין הגברים המראיינים, 4 היו ללא השכלה אקדמית – 2 מועסקים ו-2 שאינם מועסקים, ועוד 4 עם השכלה אקדמית, 2 מועסקים ו-2 שאינם מועסקים.

ראיונות העומק עם הנשים הדגישו את החוויה האישית שלהן בשוק התעסוקה, את החסמים לתעסוקה שבהם נתקלו ואת המנגנונים שבהם נעזרו כדי להתמודד איתם, את הזדמנויות התעסוקה של הנשים המועסקות ואת נקודות ההשתלבות שלהן בשוק התעסוקה. ראיונות העומק עם הגברים שימשו לבחינת מאפייני התעסוקה שלהם, לבחינת עמדותיהם בנוגע להשכלה של גברים ושל נשים, להבנת עמדותיהם בנוגע לתעסוקה של נשים ולהבנת תפיסותיהם בנוגע לחלוקת התפקידים המגדרית.

⁹ ההשוואה לאוכלוסיות אחרות נערכה בעת ניתוח נתונים מנהליים ונתוני סקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

המרוויינים מן האוכלוסייה הבדואית אותרו על ידי עמותת "אג'יק – מכון הנגב"¹⁰. את ראיונות העומק עם בני האוכלוסייה ביצעו בשפה הערבית מראיינים מן העמותה שעברו הכשרה ייעודית.

■ **ראיונות עומק עם אנשי מטה ועם אנשי מקצוע.** בחודשים נובמבר-דצמבר 2020 נערכו ראיונות עומק פנים אל פנים עם 8 אנשי מטה ואנשי מקצוע בתחומי התעסוקה, החברה הבדואית והתכנון: 5 קובעי מדיניות ואנשי מטה במשרד הרווחה והביטחון החברתי (לשעבר נציגי משרד החקלאות), במשרד העבודה (לשעבר נציגי זרוע העבודה במשרד הכלכלה) ובמשרד ראש הממשלה, ו-3 מפעילי תוכניות ושירותים. ראיונות העומק סייעו בהבנת האתגרים והחסמים שעומדים בפני האוכלוסייה הבדואית בשוק העבודה; בזיהוי המנגנונים שבהם משתמשים קובעי המדיניות כדי להתגבר על החסמים; ובמידת ההצלחה שהמרוויינים מייחסים למדיניות בשילוב האוכלוסייה, תוך התייחסות לשינויים שנערכו בעקבות שתי תוכניות החומש לפיתוח האוכלוסייה הבדואית בנגב.

את ראיונות העומק עם אנשי המטה ואנשי המקצוע ביצעו בשפה העברית חוקרים ממכון ברוקדייל.

■ **סקר טלפוני עם גברים ונשים מן האוכלוסייה הבדואית.** בחודשים אוגוסט 2021 עד ינואר 2022, נערך סקר טלפוני בקרב 335 נשים ו-147 גברים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, בני 25-54 (המשקפים את גילי העבודה העיקריים), מועסקים ושאינם מועסקים. מטרת הסקר הייתה להעמיק ולדייק את זיהוי החסמים התעסוקתיים החברתיים והתרבותיים של האוכלוסייה הבדואית. לשם כך, נבחנו העמדות והתפיסות של המרוויינים בנוגע להשתלבות של האוכלוסייה הבדואית בשוק העבודה, ובמיוחד בנוגע להשתלבותן של נשים, ונבחנו החסמים לתעסוקה של המשיבים ודרכי ההתמודדות שלהם עם החסמים. נוסף על כך, נבחנו נגישות לאזורי תעסוקה, זמינות מסגרות חינוך לגיל הרך, היסטוריה תעסוקתית, אפיקי קידום ושביעות רצון מעבודה (בקרב המועסקים), וכך התאפשרה השלמת התמונה העולה מן הנתונים המינהליים על אופי התעסוקה בקרב הבדואים. השאלון לסקר הטלפוני נבנה על בסיס הספרות, ממצאי ראיונות העומק וייעוץ של מומחים לחברה הבדואית שהם בני האוכלוסייה הבדואית. את הסקר בשפה הערבית ביצעו מראיינים מעמותת "אג'יק – מכון הנגב" שעברו הכשרה ייעודית. המדגם לסקר התבסס על מאגר מידע שנרכש במיוחד לצורך דגימת המרוויינים, תוך הקפדה על פיזור הנדגמים לפי מין, גיל, ושלוש צורות יישוב: (1) העיר רהט; (2) המועצות המקומיות חורה, כסיפה, לקיה, ערעה-בנגב, שגב-שלוש ותל שבע; (3) המועצות האזוריות והמגורים הבלתי מוסדרים.¹¹ על אף התכנון המוקפד של המדגם, לא עלה בידי צוות המחקר לייצג במלואה את אוכלוסיית הגברים והנשים שאינם משכילים. סעיף 3.3.2 מתאר כיצד התמודד הצוות עם ייצוג האוכלוסייה באמצעות חישוב מקדמי ניפוח.

¹⁰ אג'יק-מכון הנגב הוא ארגון ערבי-יהודי לשינוי חברתי ללא מטרות רווח, הפועל מאז שנת 2000. אג'יק מקדם פיתוח קהילתי בר-קיימה בקרב חברות העובדות תהליכי שינוי משמעותיים ומסייע בהצמחתן של קהילות שוויוניות ומשגשגות (<https://ajeec-nisped.org.il>).

¹¹ נעשה שימוש במאגר מידע של חברה פרטית כיוון שבמועד עריכת הסקר לא הייתה רשימה מסודרת של אוכלוסיית המחקר ולכן היה קושי לקבל דגימה מייצגת של האוכלוסייה לפי המאפיינים המצוינים (למיטב ידיעתנו רשימה מסודרת אינה קיימת אף במועד כתיבת דוח המחקר).

■ **ניתוח נתונים מנהליים ונתוני סקר מן הלמ"ס.** לצורך הפקת הנתונים נעשה שימוש במאגר מידע מנהלי מיוחד בחדר המחקר בלמ"ס¹² על בסיס תשתית שיצר אגף בכיר אסטרטגיה ותכנון מדיניות במשרד העבודה, על אודות כל ילידי 1970-1995 בישראל. בסיס הנתונים כלל מגוון רחב של נתונים מן השנים 2000-2019: נתונים דמוגרפיים (מין, גיל, דת, יישוב מגורים, מצב משפחתי, מספר ילדים), נתוני חינוך והשכלה (מספר שנות לימוד, תעודה גבוהה ביותר, מקצוע לימוד), נתונים על תעסוקה והכנסות מעבודה (עבודה במהלך שנה נתונה, הכנסה מעבודה שכירה, הכנסה מעבודה עסקית), וכן מאפייני תעסוקה ששולבו אל תוך מסד הנתונים המנהלי מתוך סקרי כוח אדם של הלמ"ס¹³ (אבטלה, שעות עבודה בשבוע, משלח יד).

עוד נעשה שימוש בנתוני סקרי כוח אדם של הלמ"ס, בנוגע למאפייני תעסוקה בשנים 2012-2020; ובנתונים מנהליים של המוסד לביטוח לאומי, על שכר שכירים לפי יישוב בשנים 2010-2018.

■ **סקירת ספרות.** סקירת מאמרים אקדמיים ודוחות מחקר מן הארץ והעולם שהתמקדה בזיהוי פערי תעסוקה וחסמים לתעסוקה של האוכלוסייה הערבית בכלל ושל האוכלוסייה הבדואית בנגב בפרט ובכלי המדיניות לצמצומם. הסקירה התמקדה בגורמים מבניים, חברתיים ונורמטיביים, למצב התעסוקה של אוכלוסיית הבדואים בנגב; בכלים המצויים בשימוש בישראל ובמדינות אחרות אשר נקטו במדיניות אקטיבית לצמצום פערי תעסוקה של הבדואים ושל קבוצות מיעוט בעלות מאפיינים דומים לאוכלוסייה הבדואית. ככל שנערכו מחקרים שבחנו את מידת ההשפעה של כלים אלו בצמצום בפועל של פערי התעסוקה, הובאו גם ממצאיהם.

3.2.1 התאמה תרבותית ושפתית של השאלונים ושל דרכי איסוף המידע

עריכת סקר בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב מאתגרת מסיבות רבות הנובעות מחשדנות כלפי גורמי חוץ לא מוכרים, מצורך בהיכרות של הקודים התרבותיים, מרמה נמוכה של אוריינות שפתית ומקושי בנגישות פיזית ובשיתוף פעולה (עבאס ואייל, 2019). גם עריכת ראיונות עומק כרוכה באתגרים דומים, ולכן התבסס צוות המחקר על ייעוץ של מומחים בתחום, ויישם שתי אסטרטגיות מרכזיות כדי למקסם את יעילות איסוף המידע:

התאמת השאלון לסקר. בניית השאלון לסקר וניסוח הפריטים עברו התאמה תרבותית ותרגום לערבית כדי להתאימם לרקע התרבותי של הנסקרים. לשם כך נעזר צוות המחקר במומחים לחברה הבדואית בני האוכלוסייה הבדואית, אשר בחנו את השאלות, את מידת הרגישות של כל פריט, את המונחים שבהם נעשה שימוש וכן את סדר השאלות. השאלון עבר התאמה בכמה סבבים ועל ידי כמה מומחים, עד שהושגה הסכמה על נוסח השאלון.

התאמת דרכי איסוף המידע. עבאס ואייל (2019) מדגישים אסטרטגיות לאיסוף מידע מן האוכלוסייה הבדואית אשר צוות המחקר אימץ. את הסקר וראיונות העומק עם האוכלוסייה הבדואית ביצעו סוקרים ומראיינים מן האוכלוסייה הערבית והבדואית. ככל שהתאפשר גויסו סוקרים בדואים מן הנגב ואף סוקרים השייכים לאותה חמולה או שבט שסקרו. ככל שהסוקרים היו מזוהים

¹² חלק זה של המחקר התבצע בחדר המחקר של הלמ"ס.

¹³ רק עבור האנשים שנדגמו בסקרי כוח אדם, כ-250 איש בשנה.

כשייכים לאוכלוסייה, כך עלתה הנכונות של הנדגמים להשיב על הסקר ולשתף פעולה במענה על מגוון השאלות. בחירת המראיינים והסוקרים נעשתה בשיתוף יועצים מומחים לחברה הבדואית בנגב. כאמור, את איסוף המידע ביצעה עמותת אג'יק-מכון הנגב באמצעות המראיינים והסוקרים שנבחרו ובהנחיית צוות המחקר.

3.2.2 אתיקה

כלי המחקר אושרו על ידי ועדת האתיקה במכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. המראיינים הביעו את הסכמתם בעל פה להשתתפות במחקר, והובהר להם כי השתתפותם היא בהתנדבות וכי סירוב להתראיין לא יפגע בהם.

3.3 ניתוח הנתונים

3.3.1 ניתוח ראיונות העומק

ראיונות העומק נועדו לזהות את העמדות והתפיסות החברתיות של האוכלוסייה הבדואית בנוגע לשילוב בתעסוקה ובמיוחד של נשים. מידע מסוג זה הוא לרוב מידע סמוי שאינו מקבל ביטוי גלוי ומוצהר בראיונות. לפיכך, ראיונות העומק נותחו ניתוח תוכן תמטי שנועד לזהות כיצד המראיינים חווים ומפרשים את המציאות ובכך לחשוף תפיסות חבויות (Schwandt, 1994). קטגוריות הניתוח לא הוגדרו מראש אלא עלו מן הטקסט במהלך ניתוחו (Strauss & Corbin, 1990), כתמות או נושאים חוזרים שאוגדו לכדי קטגוריות-על המהוות את ההסבר לתופעה (Zilber et al., 2008). תהליך הניתוח היה אינטראקטיבי, וכלל קריאה חוזרת ונשנית של הראיונות כדי לגבש, לעבות או להפריך את התמות שעלו מן הטקסט.

ניתוח ראיונות העומק נעשה בשני שלבים. בשלב ראשון, הטקסט נותח בלי שהייתה התייחסות לתופעה הנחקרת (שהיא תפיסות חברתיות הנוגעות לתעסוקת האוכלוסייה הבדואית, ובמיוחד של נשים). בשלב זה, הפרשנות של המראיינים את המציאות שבה הם פועלים היא זו שהנחתה את ניתוח הטקסט. כל ריאיון נותח כנרטיב שלם, והטקסט הובן מתוך ההקשר הספציפי של הסיפור שהמראיין או המראיינת סיפרו. בשלב השני, נערך ניתוח נוסף של הטקסט שהתבסס על הספרות התיאורטית ועל פרשנות הממצאים על ידי היועצים בני האוכלוסייה הבדואית. מהלך זה אפשר לדייק את התמות, לעבות ולחדד אותן. ניתוח בשני שלבים אפשר להבין את התופעה מנקודת מבטם של המראיינים והמראיינות ואת הפרשנות הייחודית שלהם את המציאות, זאת בלי שהוגבל למן ההתחלה על ידי תיאוריה או הנחות מוקדמות של החוקרים.

בדוח מובאים ציטוטים מראיונות העומק. כדי לשמור על אנונימיות המראיינים הציטוטים מוצגים ללא מידע מזהה ונושאים ייחודיים מטושטשים.

3.3.2 ניתוח הסקר הטלפוני

מבחן מקדים וניטור איסוף הנתונים. כאמור, עריכת סקר טלפוני בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב היא מאתגרת עקב חשדנות האוכלוסייה כלפי גורמי חוץ לא מוכרים, צורך בהיכרות של הקודים התרבותיים וקושי בשיתוף פעולה (עבאס ואייל, 2019). לכן, איכות המענה על השאלון ושיעור ההיענות נבחנו באמצעות מבחן מקדים (פרה-טסט) בקרב 30 נסקרים. לנוכח תוצאות המבחן

המקדים בוצעו התאמות בנוסח השאלון ובנוסח הפנייה למרואיינים. כמו כן בכל שלבי איסוף הנתונים התבצע מעקב קפדני אחר איכות המידע הנאסף.

ייצוג האוכלוסייה באמצעות חישוב מקדמי ניפוח. כדי שתוצאות הסקר ישאפו עד כמה שאפשר לייצג את כלל האוכלוסייה הבדואית בגילי העבודה חושבו מקדמי המרה לתצפיות המשיבים לסקר כך שלכל משיב יהיה משקל מייצג לפלח האוכלוסייה שעומו הוא נמנה (מקדמי ניפוח). ההתאמה בוצעה בהתאם לנתוני האוכלוסייה בסקר כוח אדם של הלמ"ס ובנתונים מנהליים, על פי חלוקה לארבעה ממדים: שתי קבוצות מגדר; שלוש קבוצות גיל; שלוש צורת יישוב; ורמת השכלה – עד תיכונית ללא בגרות, בגרות ואקדמית (התפלגות מאפייני המשיבים בסקר לעומת נתוני האוכלוסייה, בנספח ב').

סטטיסטיקה תיאורית. נערך ניתוח תיאורי של הנתונים כדי לתאר את אוכלוסיית המשיבים על הסקר, את החסמים לתעסוקה, את מנגנוני ההתמודדות עם החסמים ואת דפוסי התעסוקה של המשיבים.

ניתוח לפי קבוצות. כל הניתוחים נערכו על כלל אוכלוסיית המשיבים, וגם לפי קבוצות באמצעות סדרה של השוואות: בין גברים לנשים, בין רמות השכלה ובין צורות יישוב. ממצאים לפי קבוצות מובאים בדוח רק כאשר נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות.

ניתוח רב-משתני. נערך ניתוח רב-משתני כדי לבחון אם יש קשר (1) בין משתני הרקע של המשיבים (כולל משתנים אישיים ומשתנים יישוביים ומרחביים כגון איכות התחבורה ציבורית וזמינות מסגרות לגיל הרך) ובין דפוסי התעסוקה (כולל מאפייני התעסוקה והשכר ואיכות התעסוקה); (2) בין משתני הרקע האישיים והיישוביים ובין החסמים לתעסוקה.

3.3.3 ניתוח הנתונים המנהליים ונתוני סקר כוח אדם של הלמ"ס

סטטיסטיקה תיאורית. המדדים שלהלן נבחנו לאורך זמן, על פני קוהורטות, רמות השכלה ומין, תוך השוואה לשינויים שחלו בקרב הבדואים בנגב, האוכלוסייה הערבית בישראל ללא הבדואים בנגב וכלל אוכלוסיית ישראל¹⁴: שכר שכירים חודשי חציוני וממוצע, שיעור המשתכרים עד שכר מינימום, שיעור עצמאיים והכנסה ממוצעת מעבודה עסקית, שיעור ההשתתפות בכוח העבודה, שיעור התעסוקה, היקף המשרה.

■ **ניתוח רב-משתני.** המחקר כלל ניתוח רב-משתני אשר בחן אם יש מתאם¹⁵ בין משתני התוצאה המרכזיים ובין משתני הרקע עבור האוכלוסייה הבדואית בנגב. לשם כך נעשה שימוש במודל ניתוח מרובה משתנים (רגרסיות לינאריות מסוג OLS).

¹⁴ ככל שמאפייני הנתונים אפשרו לבצע את ההשוואות.

¹⁵ יצוין כי מערך מחקר זה בוחן רק את קיומו של מתאם מובהק סטטיסטית ולא את קיומו של קשר סיבתי בין המשתנים.

4. ממצאים

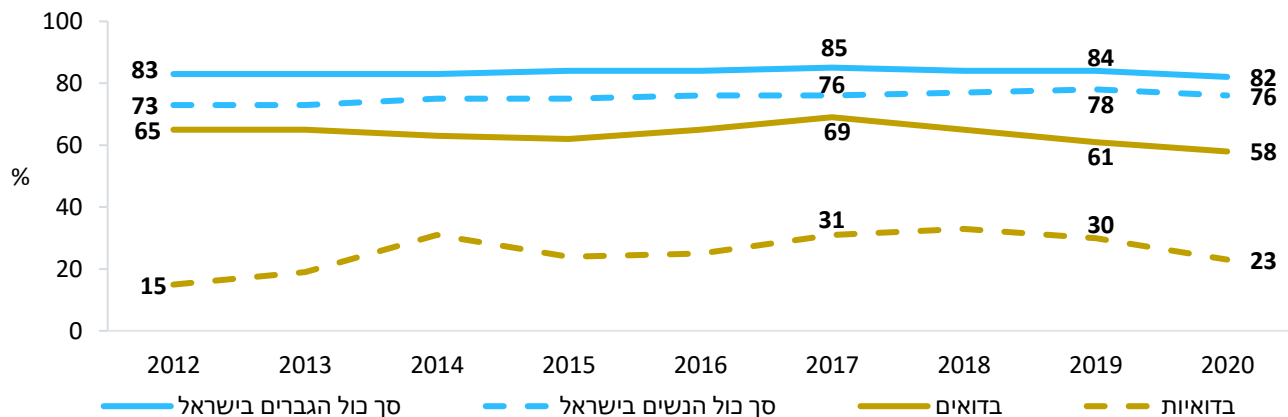
בפרק זה יובאו ממצאי המחקר. לפרק שני חלקים: בחלק הראשון יוצגו דפוסי התעסוקה והשכר של הבדואים בנגב; בחלק השני יוצגו החסמים לתעסוקת הבדואים בנגב, תוך מיקוד בחסמים לתעסוקת נשים, וכן הזדמנויות לתעסוקה באוכלוסייה הבדואית וגורמים היכולים לעודד תעסוקת בדואים בכלל ותעסוקת נשים בדואיות בפרט.

4.1 דפוסי תעסוקה ושכר על פני זמן

4.1.1 שיעור תעסוקה

בעשור האחרון חלה עלייה במדדי התעסוקה העיקריים בקרב גברים ונשים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, אולם מאז 2017 מגמת עלייה זו בקרב הגברים נבלמה והפערים לעומת כלל האוכלוסייה התייצבו במרבית מדדי התעסוקה, הן בקרב גברים הן בקרב נשים. בשנת 2019, ערב משבר מגפת הקורונה, 61% מן הגברים הבדואים בני 25-54 היו מועסקים לעומת 84% מן הגברים שאינם בדואים; ו-30% מן הנשים הבדואיות לעומת 78% מכלל הנשים בישראל בגילים אלו היו מועסקות. החל ב-2012 חלה עלייה ניכרת בשיעור התעסוקה בקרב הנשים הבדואיות (מ-15% ב-2012 ל-33% ב-2018, עלייה של 120%) ושיעור התעסוקה של הגברים הבדואים נותר יציב (בין 65% ל-69% בשנים אלה). עם זאת, החל מ-2017 בקרב הגברים ומ-2018 בקרב הנשים, חלה ירידה בשיעורי התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית בנגב עד ל-58% בקרב הגברים ול-23% בקרב הנשים ב-2020 **(תרשים 6)**.

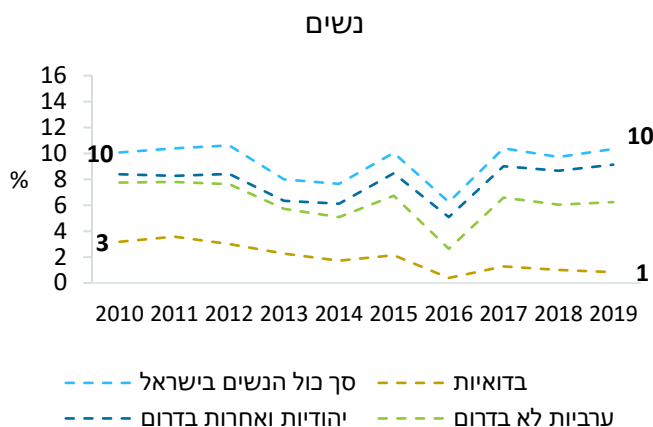
תרשים 6: שיעור התעסוקה של בדואים בנגב^א בני 25-54 ושל כלל אוכלוסיית ישראל בשנים 2012-2020, לפי מין (באחוזים)

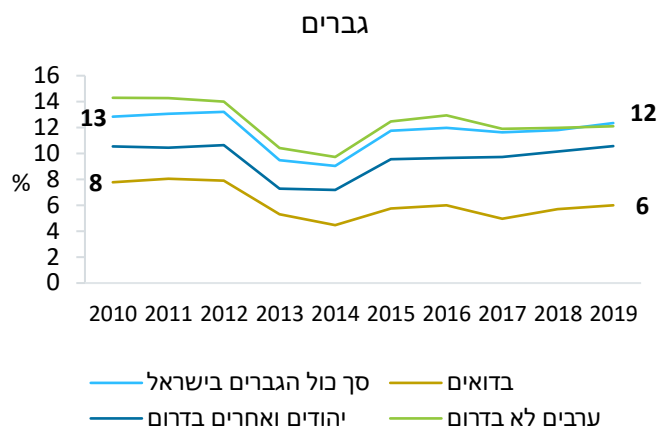
מקור: עיבוד מכון ברוקדייל לנתוני סקר כוח אדם של הלמ"ס, שנים שונות
^א בדואים בנגב מוגדרים כמי שמתגורר ביישוב בדואי בנגב ללא המגורים הבלתי מוסדרים

ניתוח מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס מראה כי שיעור הבדואים העצמאים בגילים 25-40 נמוך משיעור זה בכל קבוצות ההשוואה ונותר כמעט ללא שינוי עם השנים. ב-2010 8% מן הגברים הבדואים העובדים היו עצמאים לעומת 13% בקרב כלל הגברים העובדים, בדומה ל-6% מן הגברים הבדואים ו-12% מכלל הגברים, ב-2019 (תרשים 7). בקרב הנשים העובדות, שיעור העצמאיות נמוך במיוחד בקרב הבדואיות לעומת כלל הנשים העובדות, וירד עם השנים (3% מן הבדואיות העובדות לעומת 10% בקרב כלל הנשים העובדות ב-2010, ו-1% לעומת 10% ב-2019, בהתאמה) (תרשים 8).¹⁶

תרשים 8: שיעור הנשים העצמאיות בנות 25-40, מכלל העובדות בשנים 2010-2019, לפי קבוצות באוכלוסייה (באחוזים)

תרשים 7: שיעור הגברים העצמאים בני 25-40, מכלל העובדים בשנים 2010-2019, לפי קבוצות באוכלוסייה (באחוזים)

מקור: עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס

4.1.2 מגמות שכר

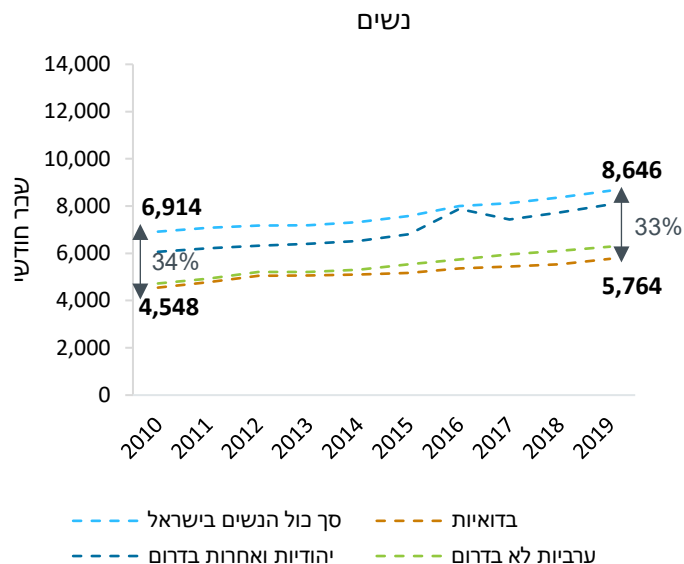
בעשור האחרון, השכר החודשי הממוצע של בדואים בנגב נמוך מהשכר החודשי הממוצע של כל קבוצות ההשוואה, הן בקרב גברים הן בקרב נשים. בשנת 2019 השכר החודשי הממוצע של האוכלוסייה הבדואית בנגב בגילי 25-40¹⁷ היה 8,619 ש"ח לגברים ו-5,764 ש"ח לנשים ונמוך ב-29% משכר כלל הגברים וב-33% משכר כלל הנשים (תרשימים 9 ו-10).

בשנים 2010-2013 חל צמצום בפערי השכר בין הבדואים בנגב לכלל העובדים בישראל, מכ-34% לכ-30% (הן בקרב גברים הן בקרב נשים), אולם החל מ-2014 מגמת הצמצום נבלמה, ובשנים 2014-2019 לא ניכר שינוי בפערי השכר של הגברים ופערי השכר של הנשים אף גדלו (35% ב-2010, 30% ב-2013 ו-33% ב-2019).

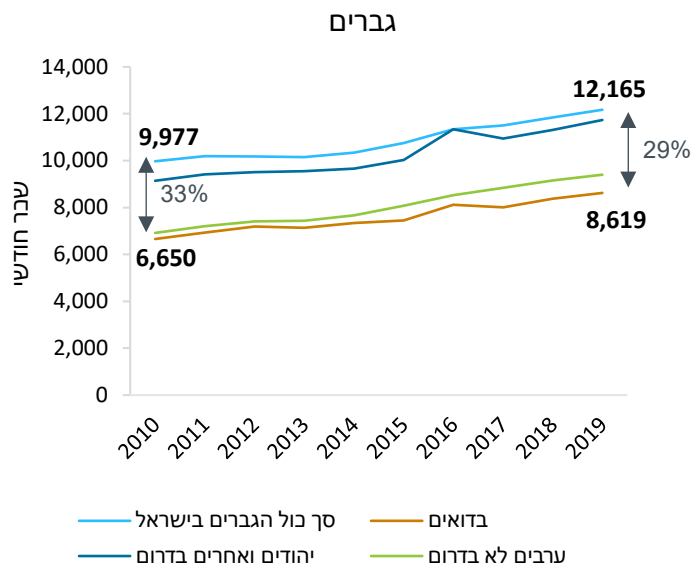
¹⁶ ייתכן שיש דיווח חסר של עוסקים זעירים לרשויות המס, ולכן שיעור העצמאים עשוי להיות גבוה מכך.

¹⁷ טווח הגילים נקבע על פי זמינות הנתונים המנהליים.

תרשים 10: שכר חודשי[^] (ש"ח במחירי 2019) ופערי השכר (באחוזים) בין נשים בדואיות ובין כלל הנשים, גילי 25-40, לפי קבוצות באוכלוסייה, 2010-2019

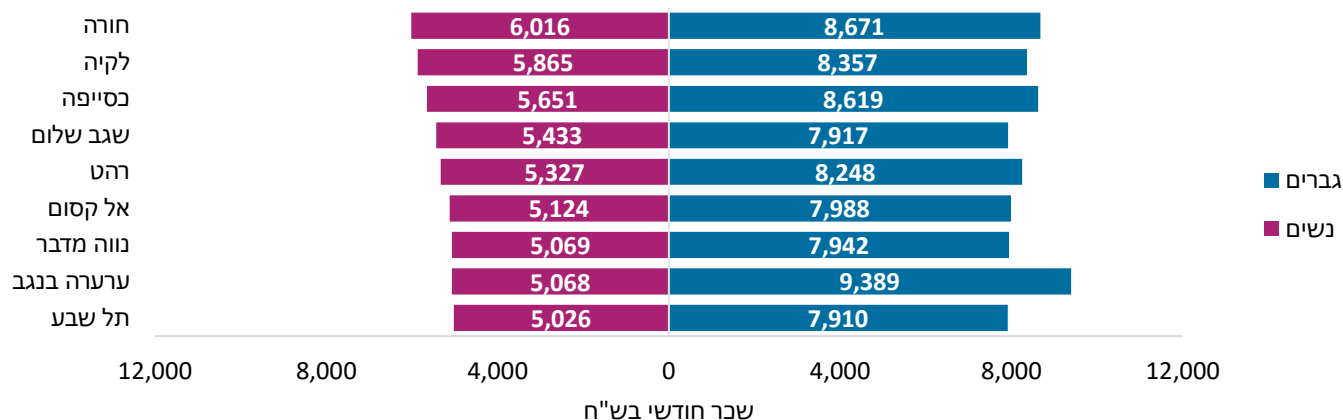
תרשים 9: שכר חודשי[^] (ש"ח במחירי 2019) ופערי השכר (באחוזים) בין גברים בדואים ובין כלל הגברים, גילי 25-40, לפי קבוצות באוכלוסייה, 2010-2019

מקור: עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס
[^] שכר שכירים חודשי ושכר עצמאיים שנתי חלקי 12

תרשים 11 מציג את ממוצע השכר החודשי לשכירים בדואים לפי יישוב. אפשר לראות שממוצע השכר הגבוה ביותר בקרב הנשים השכירות היה ביישוב חורה ובקרב הגברים השכירים היה ביישוב ערערה בנגב. ממוצע השכר הנמוך ביותר היה בתל שבע, הן לנשים הן לגברים. עוד עולה, כי הפיזור של שכר הנשים השכירות אינו גדול, וכי בממוצע הן הרוויחו בין 5,000 ש"ח ל-6,000 ש"ח בחודש (ר' נספח ג', לוחות נ-2 ו-3 לפירוט שכר שכירים לחודש עבודה לפי יישוב בשנים 2010-2018).

תרשים 11: ממוצע שכר חודשי של שכירים בדואים[^] ב-2018, בני 18+, לפי מין ויישוב (בש"ח)

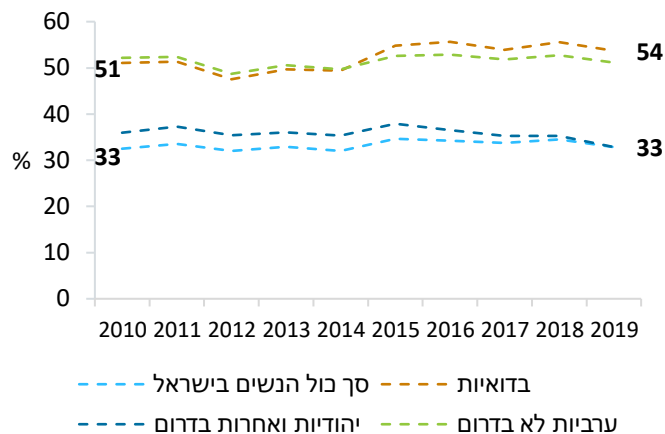

מקור: עיבוד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים במוסד לביטוח לאומי
[^] בדואים מוגדרים כמי שגר ביישוב בדואי בנגב שמונה מעל 2,000 אנשים

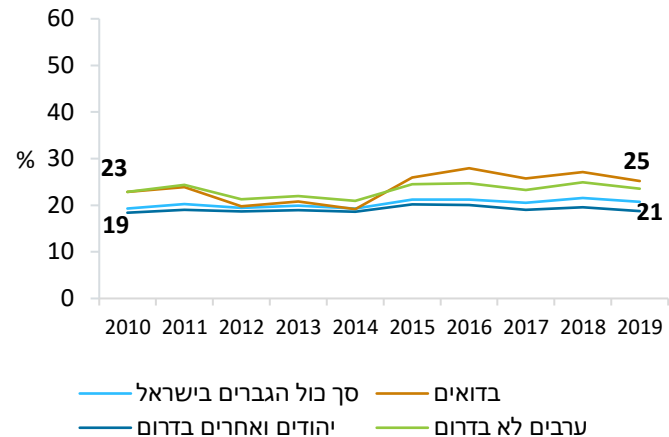
תרשימים 12 ו-13 מציגים את שיעור השכירים המשתכרים שכר הנמוך משכר המינימום בקרב המועסקים והמועסקות לפי קבוצות באוכלוסייה. מן התרשימים עולה כי שיעור השכירים המשתכרים שכר הנמוך משכר המינימום הוא הגבוה ביותר בקרב המועסקים והמועסקות מן האוכלוסייה הבדואית, וכך בעקביות בשנים 2010-2019 – 23% ב-2010 ו-25% ב-2019 בקרב השכירים הבדואים לעומת 19% ו-21% בקרב כלל השכירים בשתי השנים; 51% ב-2010 ו-54% ב-2019 בקרב השכירות הבדואיות לעומת 33% בקרב כלל השכירות בשתי השנים.

חשוב לציין כי שיעור המשתכרים שכר הנמוך משכר מינימום לפי שכר שעתי נמוך משיעור זה על פי השכר החודשי, אולם המגמה לפיה שיעור השכירים הבדואים המשתכרים כחות משכר המינימום הוא הגבוה מבין קבוצות האוכלוסייה, נשמרת.

תרשים 13: שיעור הנשים השכירות המשתכרות שכר הנמוך משכר המינימום, שכר חודשי[^], גילי 25-40, לפי קבוצות באוכלוסייה, 2010-2019 (באחוזים)

תרשים 12: שיעור הגברים השכירים המשתכרים שכר הנמוך משכר המינימום, שכר חודשי[^], גילי 25-40, לפי קבוצות באוכלוסייה, 2010-2019 (באחוזים)

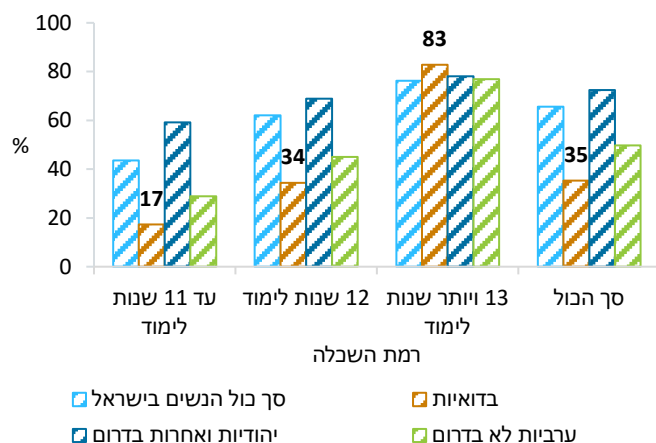

מקור: עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס ^ השכר אינו מחושב לפי היקף המשרה

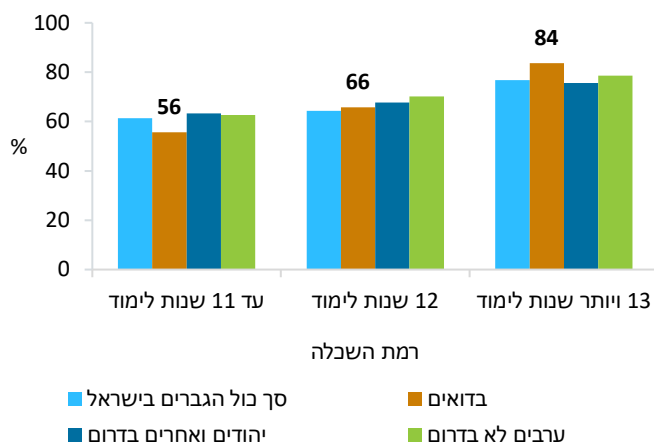
4.1.3 השכלה ותעסוקה

לרמות ההשכלה קשר הדוק לשיעור התעסוקה, במיוחד בקרב הנשים הבדואיות. ב-2018 היו מועסקות 17% מן הנשים הבדואיות בנות 25-40 שלמדו 11 שנים וכחות, 34% מן הנשים שלמדו 12 שנים ו-83% מן הנשים שלמדו 13 שנים ויותר (**תרשים 15**). גם אצל הגברים שיעור התעסוקה קשור לרמות ההשכלה אולם במידה כחותה (56% מן הגברים שלמדו 11 שנים וכחות היו מועסקים וכך 66% מן הגברים שלמדו 12 שנים ו-84% מן הגברים שלמדו 13 שנים ויותר) (**תרשים 14**).

תרשים 15: שיעור התעסוקה של נשים בנות 40-25 בשנת 2018, לפי רמת השכלה וקבוצות באוכלוסייה (באחוזים)

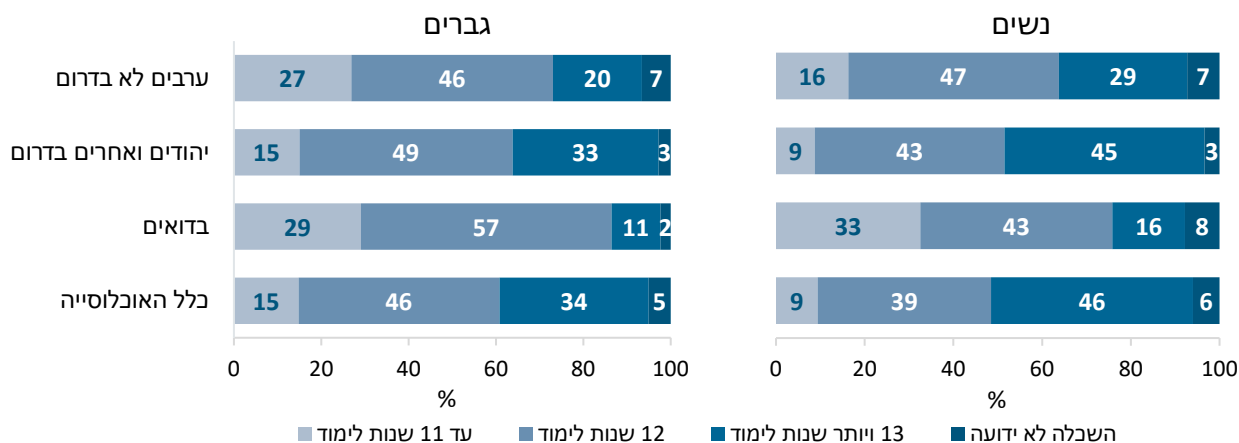
תרשים 14: שיעור התעסוקה של גברים בני 40-25 בשנת 2018, לפי רמת השכלה וקבוצות באוכלוסייה (באחוזים)

מקור: עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס

עם זאת, שיעור הגברים והנשים המשכילים מן האוכלוסייה הבדואית הוא נמוך במידה ניכרת לעומת שאר האוכלוסייה בישראל. על פי נתונים מנהליים של הלמ"ס מ-2018, 11% מן הגברים הבדואים ו-16% מן הנשים הבדואיות בגילי 40-25 למדו 13 שנים ויותר, לעומת 34% מכלל הגברים ו-46% מכלל הנשים בגילים אלו (תרשים 16).

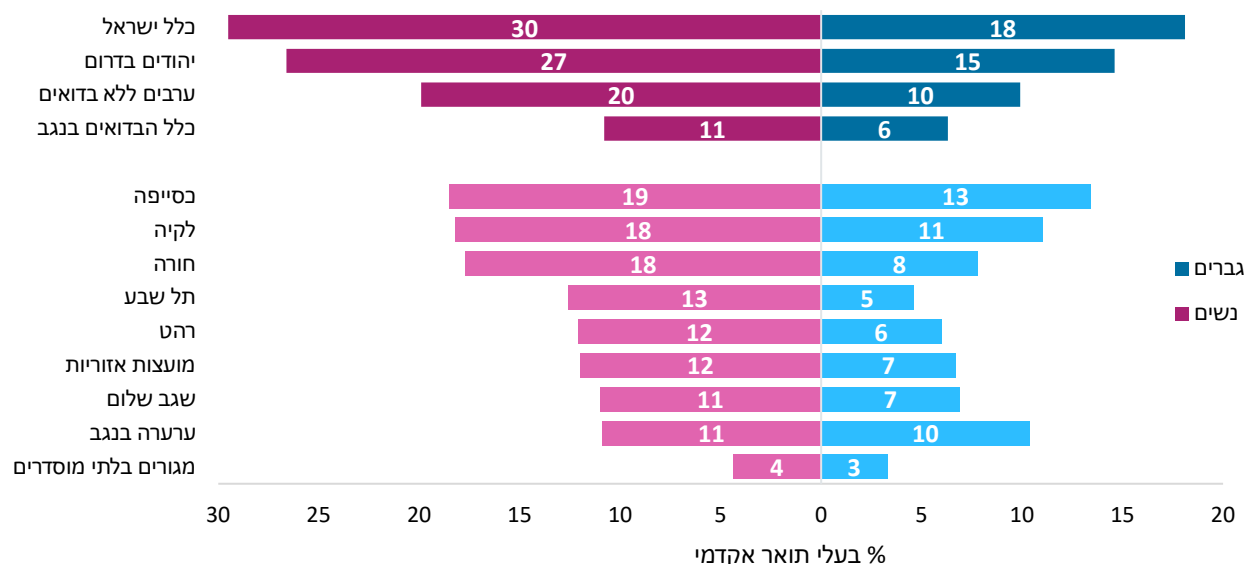
תרשים 16: מספר שנות הלימוד של בני 40-25, לפי מין וקבוצות באוכלוסייה, ב-2018 (באחוזים)

מקור: עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס

ב-2018, ל-11% מן הנשים הבדואיות בנות 25-40 ול-6% מן הגברים הבדואים בגילים אלו היה תואר אקדמי, זאת לעומת 30% מכלל הנשים בישראל ו-18% מכלל הגברים בישראל בגילים אלו **(תרשים 17)**. **מתרשים 17** עולה כי שיעור בעלי תעודה אקדמית גבוה יותר ביישובים כסייפה ולקיה, הן בקרב גברים הן בקרב נשים (19% ו-18% בקרב הנשים, 13% ו-11% בקרב הגברים, בהתאמה), ובחורה בקרב הנשים (18%). בקרב הגברים שיעור האקדמאים גבוה גם בערעה בנגב (10%). בהלימה עם הממצאים שהוצגו עד כה, נראה כי שיעור הנשים האקדמאיות גבוה משיעור זה בקרב הגברים בכל אחד מן היישובים בנפרד. שיעור האקדמאים בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים¹⁸ הוא נמוך במיוחד.

תרשים 17: שיעור בעלי תעודה אקדמית לפי מין, קבוצות אוכלוסייה ויישוב בדואי, בני 25-40, 2018 (באחוזים)

מקור: עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס

רמות ההשכלה הנמוכות של האוכלוסייה הבדואית קשורות גם לרמות השכר ולא רק לשיעור התעסוקה. **בולוח 1** אפשר לראות כי ככל שרמת ההשכלה גבוהה יותר כך השכר גבוה יותר בקרב כל הקבוצות באוכלוסייה. כערי השכר מצטמצמים ככל שרמת ההשכלה עולה, בעיקר בקרב נשים ולעומת שאר האוכלוסייה הערבית. הפער אינו מצטמצם עם העלייה ברמות ההשכלה בין גברים בדואים בנגב ובין גברים יהודים.

¹⁸ הנתונים המנהליים מתבססים על מרשם האוכלוסין ולכן המידע בנוגע לתושבי המגורים הבלתי מוסדרים הוא אומדן בלבד.

לוח 1: שכר חודשי^א בשנת 2018, לבני 25-40, לפי מספר שנות לימוד, מין וקבוצות באוכלוסייה (בש"ח)

	בדואים בנגב		ערבים ללא בדואים		יהודים ואחרים		כלל האוכלוסייה	
	גברים	נשים	גברים	נשים	גברים	נשים	גברים	נשים
סך הכול	8,277	5,518	9,171	6,147	12,848	8,992	11,969	8,498
עד 11 שנות לימוד	6,939	3,753	7,191	4,026	9,257	5,883	8,301	5,276
12 שנות לימוד	7,979	4,172	8,515	4,575	9,513	6,714	9,251	6,281
13 ויותר שנות לימוד	12,551	8,602	13,246	8,512	17,092	10,873	16,596	10,567

מקור: עיבוד מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס; שנת 2018 בשל זמינות נתוני ההשכלה.

^א שכר שכירים חודשי ושכר עצמאיים שנתי חלקי 12

כפי שהוצג לעיל, על אף הקשר בין השכלה לתעסוקה ולשכר, במיוחד בקרב נשים, רמות ההשכלה של האוכלוסייה הבדואית נמוכות במידה ניכרת מאלו של כלל האוכלוסייה בישראל. הסיבות למיעוט המשכילים הן מגוונות, וכוללות רמה נמוכה של הוראה בבתי הספר היסודיים והעל-יסודיים, שיעור גבוה של נשירה ממערכת החינוך (עדליא ומכון סאלד, 2023), שיעורים נמוכים של זכאים לתעודת בגרות (ברוך-קוברסקי ואח', 2022) ועוד. סיבה נוספת שעלתה בחלק מראיונות העומק היא הקושי של משפחות בדואיות מעוטות הכנסה לתמוך בשנות לימודים רבות שבסופן לא ברור העתיד המקצועי והתמורה הכלכלית.

יש בחורות שעובדות במפעל אבל אסור להן ללמוד, למה? כי זה בזבוז של זמן, כי שם יש הוצאות כספיות ואין הכנסה להורים" (מראיינת בדואית)

4.1.4 מאפיינים הקשורים לרמות השכר

כדי לבחון את הקשר בין מאפייני העובדים הבדואים לשכרם, נערך ניתוח רב-משנתי של הנתונים המנהליים הבוחן את הקשר בין מגוון מאפייני רקע והשכלה ובין שכר העובדים הבדואים (לגברים ולנשים בנפרד). **מלוח 2** עולה כי רמת ההשכלה קשורה במידה הרבה ביותר לשכר: בהינתן כלל המשתנים המפקחים, תואר אקדמי קשור לעלייה של 76.5% בשכר בקרב נשים עם תואר אקדמי לעומת נשים ללא תואר אקדמי, ולעלייה של 40.8% בשכר בקרב גברים עם תואר אקדמי לעומת גברים ללא תואר אקדמי. זכאות לבגרות קשורה לעלייה של 23.2% בשכר בקרב נשים עם תעודת בגרות לעומת נשים ללא תעודת בגרות, ולעלייה של 22.0% בקרב גברים. תעודה מקצועית מתואמת עם עלייה של 18.6% בשכר של גברים בעלי תעודה מקצועית לעומת גברים ללא תעודה מקצועית, אך לא עם שכר הנשים. ממצאים אלו נותנים משנה תוקף לממצאים שעלו עד כה בנוגע לקשר שבין השכלה לתעסוקה ושכר.

עוד נמצא כי שכרם של גברים רווקים נמוך ב-12.5% משכרם של גברים נשואים, ואילו בקרב הנשים התופעה הפוכה: שכרן של נשים רווקות¹⁹ גבוה ב-5.6% משכרן של נשים נשואות. אפשר לקשור ממצא זה לחלוקת התפקידים המגדרית בחברה הבדואית בנוגע למשכחה ולתעסוקה, ובמיוחד לציפייה מן האישה לטפל במשכחה ובמשק הבית ומן הגבר לפרנס מייד עם הינשוא, העולות הן מן הסקר הטלפוני וראיונות העומק הן מן הספרות (ר' הרחבה בהמשך).

לוח 2: אמידה מרובת משתנים של לוג השכר החודשי בשנת 2018 לבעלי הכנסה מעבודה, האוכלוסייה הבדואית בגילי 25-40 (באחוזים)

גברים	נשים	
גיל	0.1	**6.9
גיל בריבוע	0	-0.1
מספר אחים לפי האם	*0.4	**0.6
מספר ילדים	**2.2	**1.5
רווקה [^]	**12.5	**5.6
זכאות לבגרות ^{^^}	**22.0	**23.2
תואר אקדמי	**40.8	**76.5
תעודת הכשרה מקצועית	**18.6	0.2
מספר תצפיות	19,269	11,107
R ²	0.10	0.27

מובהקות האומדים: $p < 0.05^*$, $p < 0.01^{**}$

OLS עם תיקון לרובסטיות

[^]רווקים בתנאי שאין ילדים; ^{^^}התעודה הגבוהה ביותר

מקור: עיבוד מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס

4.2 חסמים והזדמנויות לתעסוקה

על אף המשאבים הרבים שמדינת ישראל השקיעה בשיפור התעסוקה בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב, הממצאים לעיל מראים כי לא ניכר צמצום בפער למול כלל האוכלוסייה בישראל, וכי למרות הקשר בין השכלה לתעסוקה ולשכר (במיוחד בקרב הנשים), רמות ההשכלה בקרב האוכלוסייה הבדואית נמוכות. לכן, המחקר בחן מה הם הגורמים המעצבים את דפוסי התעסוקה של הבדואים בנגב, בדגש על הנשים הבדואיות – אילו מהם מהווים חסם לתעסוקה ואילו הזדמנות לשיפור התעסוקה.

¹⁹ מהגדרת הרווקות הוחרגו נשים בדואיות אשר ברישומים המנהליים הן מוגדרות רווקות ויש להן ילדים.

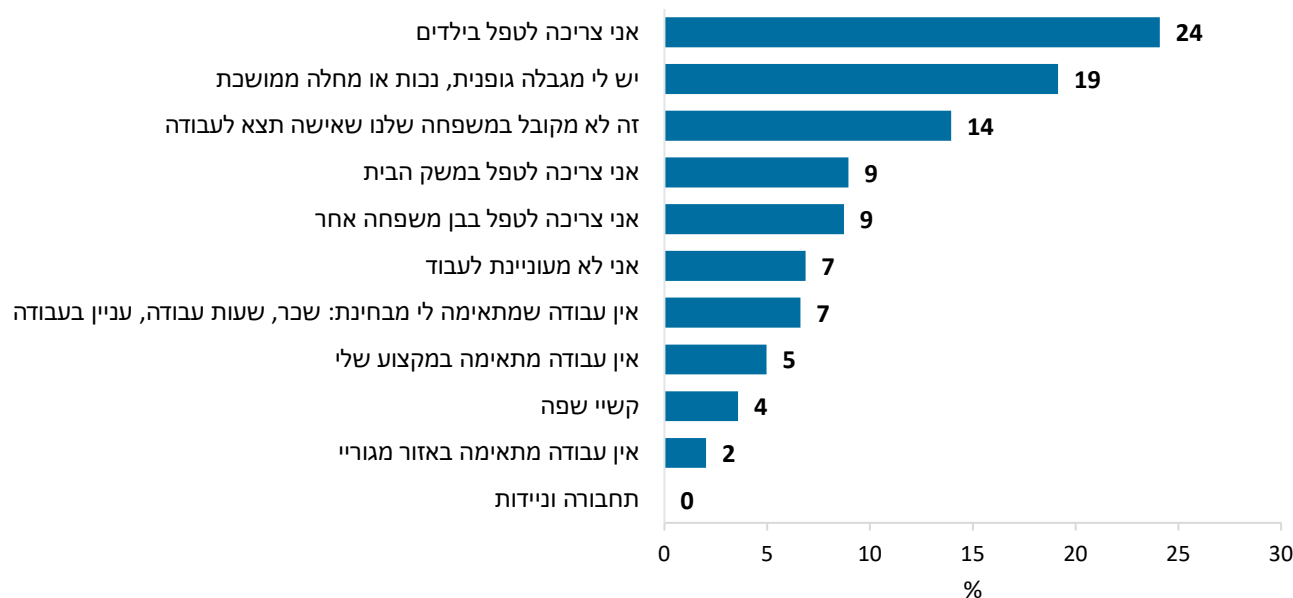
תחילה יוצג דיווח המשיבים הלא מועסקים על הסיבות המרכזיות לאי-התעסוקה, לאחר מכן יוצגו הגורמים המקשים על השתלבות בתעסוקה על פי דיווח המשיבים (המועסקים ושאינם מועסקים), ולבסוף יוצגו התפיסות החברתיות בנוגע לתעסוקה של נשים וגברים באוכלוסייה הבדואית על פי דיווח המשיבים. לאחר הצגת ממצאים אלה, יובא ניתוח אינטגרטיבי של החסמים וההזדמנויות לתעסוקה לפי נושא.

4.2.1 סיבות מרכזיות לאי-תעסוקה

צעד ראשון בזיהוי החסמים לתעסוקה היה לבחון בשאלה פתוחה את הסיבות לאי-תעסוקה בקרב המשיבים שאינם מועסקים. 42% מן הנשים הלא מועסקות שהשיבו על הסקר, ציינו כי הסיבה העיקרית לכך שאינן עובדות קשורה בצורך לטפל במשפחה ובמשק הבית: 24% ציינו כי הסיבה העיקרית היא שהן צריכות לטפל בילדים, 9% ציינו שהן צריכות לטפל במשק הבית ועוד 9% ציינו שהן צריכות לטפל בבן משפחה אחר. 14% ציינו כי הן לא עובדות כי זה לא מקובל במשפחה שלהן שאישה תצא לעבוד ו-7% ציינו כי הן אינן מעוניינות לעבוד. 19% מן המשיבות ציינו שאינן עובדות בשל מוגבלות גופנית, נכות או מחלה ממושכת. רק 4% מן המשיבות ציינו קשיי שפה כסיבה העיקרית לכך שאינן עובדות ואף לא אחת מן המשיבות ציינה מחסור בתחבורה ציבורית כסיבה לכך שאינה עובדת (תרשים 18).

בקרב הגברים, הסיבה המרכזית לאי-תעסוקה הייתה מוגבלות גופנית, נכות או מחלה ממושכת, על כך דיווחו 48% מן הגברים שאינם מועסקים. סיבות נוספות שעלו בשכיחות גבוהה מן האחרות היו: "אין עבודה מתאימה במקצוע שלי" (13%), "אין עבודה מתאימה שזמן ההגעה אליה סביר" (5%) ו"אין עבודה מתאימה באזור מגוריי" (4%).

תרשים 18: סיבות מרכזיות לאי-תעסוקה, על פי דיווח המשיבות הלא מועסקות לשאלה פתוחה (באחוזים, N=78)

המשיבות שאינן מועסקות נשאלו אם הן מעוניינות לעבוד, 47% מהן דיווחו שהן כלל אינן מעוניינות לעבוד לעומת 43% שדיווחו שהן מעוניינות לעבוד במידה רבה ורבה מאוד. בקרב הגברים שאינם מועסקים, 4% בלבד דיווחו שכלל אינם מעוניינים לעבוד לעומת 82% שדיווחו שהם מעוניינים לעבוד במידה רבה ורבה מאוד. בקרב המועסקים, 9% מן הנשים ו-5% מן הגברים דיווחו כי הם אינם מעוניינים לעבוד כלל (זאת על אף שהם עובדים).

4.2.2 גורמים המקשים על השתלבות בתעסוקה

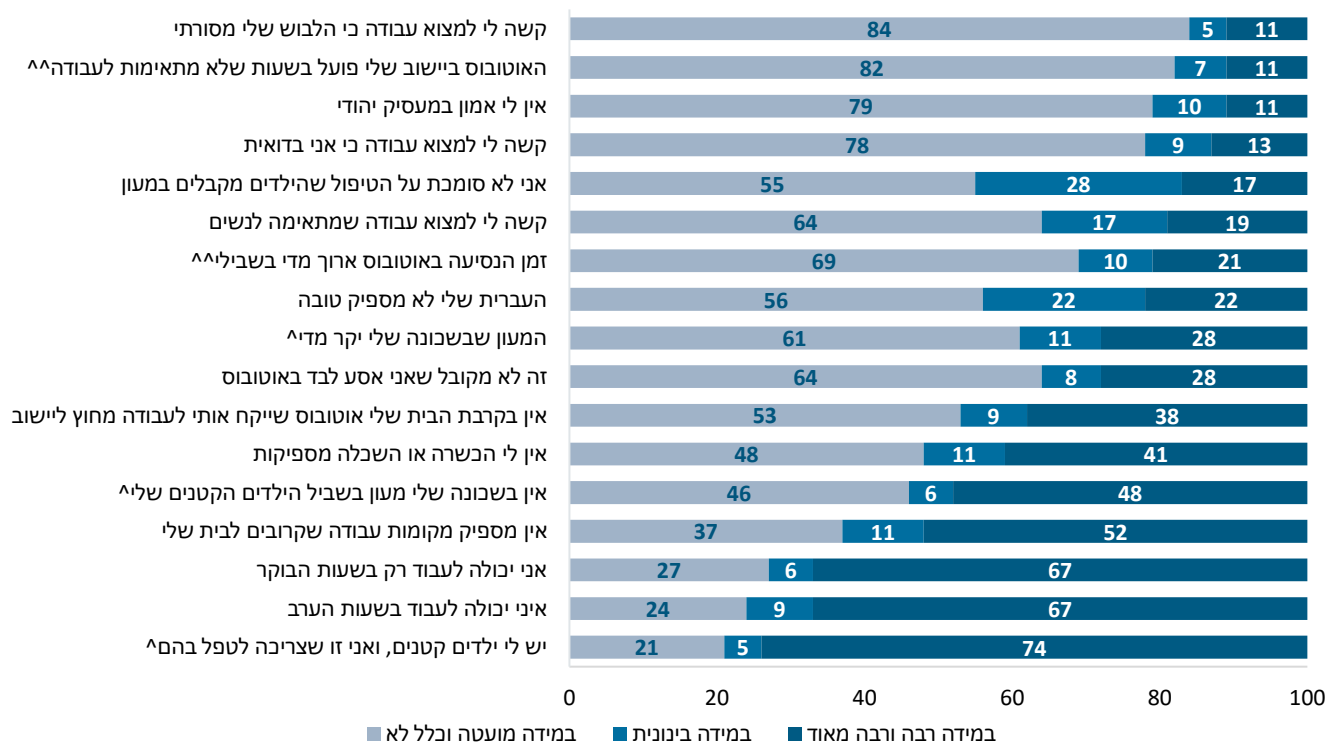
גורמים המקשים על תעסוקת נשים. המשיבות על הסקר התבקשו לציין בנוגע לרשימה של גורמים הידועים מן הספרות ושעלו בראיונות העומק בתור חסמים לתעסוקה, עד כמה כל גורם מקשה עליהן לצאת לעבודה (למשיבות הלא מועסקות) או שהקשה עליהן לצאת לעבודה (למשיבות המועסקות). **תרשים 19** מציג את דיווחיהן.

מן התרשים עולה כי הגורם אשר שיעור הנשים הגבוה ביותר ציינו כי הוא מקשה על יציאתן לעבודה היה שיש להן ילדים קטנים והן אלו שצריכות לטפל בהם – 74% מן האימהות לילדים בני 0-3 (92% מן האימהות הלא מועסקות ו-65% מן האימהות המועסקות). 47% מן האימהות לילדים בני 0-3 ציינו שהיעדר מעון לילדים בשכונת מגוריהן הוא גורם המקשה על יציאתן לעבודה, ו-28% ציינו שעלות יקרה של המעון היא זו שמקשה על יציאתן לעבודה.

הציפייה החברתית מן הנשים הבדואיות לטפל במשפחה ובמשק הבית מקבלת ביטוי גם בכך ש-67% מן המשיבות ציינו כי הן אינן יכולות לעבוד בשעות הערב או שהן יכולות לעבוד רק בשעות הבוקר כגורם מעכב תעסוקה. משום כך, המחסור במקומות עבודה בקרבת היישוב הופך לחסם משמעותי לתעסוקה לאותן נשים שצריכות להישאר בקרבת הבית – 52% מן הנשים ציינו שאין מספיק מקומות עבודה הקרובים לביתן. בהקשר זה, 38% ציינו שהיעדר תחבורה ציבורית בקרבת ביתן מקשה עליהן לצאת לעבודה ו-21% ציינו שזמן הנסיעה באוטובוס עד למקום העבודה ארוך מדי. כמו כן 28% ציינו שאין זה מקובל שהן ייסעו באוטובוס לבד, כגורם שמקשה לצאת לעבודה.

41% מן המשיבות ציינו כי העובדה שאין להן הכשרה או השכלה מספיקות מקשה עליהן להשתלב בתעסוקה (לעומת 48% שצינו שהיעדר השכלה אינה חסם לתעסוקה בעבורן), ו-22% ציינו שהעברית שלהן לא מספיק טובה. רק 13% מן המשיבות ציינו כי העובדה שהן בדואיות מקשה עליהן להשתלב בתעסוקה ו-11% ציינו שהקושי נובע מן הלבוש המסורתי שלהן.

תרשים 19: הגורמים המקשים על השתלבות בתעסוקה, לפי דיווח הנשים שהשיבו על הסקר (באחוזים, N=327)

[^] מבין 108 משיבות אימהות לילדים בני 0-3

^{^^} מבין 211 משיבות שיש אוטובוס בקרבת ביתן

גורמים המקשים על תעסוקת גברים. בדומה לנשים, גם הגברים שהשיבו על הסקר התבקשו לציין בנוגע לרשימה של גורמים הידועים מן הספרות ושעלו בראיונות העומק בתור חסמים לתעסוקה, עד כמה כל גורם מקשה עליהם להשתלב בתעסוקה (למשיבים הלא מועסקים) או שהקשה עליהם להשתלב בתעסוקה (למשיבים המועסקים). הגורם אשר שיעור הגברים הגבוה ביותר ציין כי הוא מקשה על יציאה לעבודה הוא תחבורה ציבורית מוגבלת: 47% מן הגברים ציינו שאין בקרבת הבית אוטובוס שייקח אותם אל מקום עבודה מחוץ ליישוב. 37% מן הגברים ציינו שרמות נמוכות של השכלה או הכשרה מקשות עליהם למצוא עבודה ו-22% ציינו שהעברית שלהם אינה טובה מספיק וזה מקשה על יציאה לעבודה. 36% ציינו שאין מספיק מקומות עבודה שקרובים למקום מגוריהם.

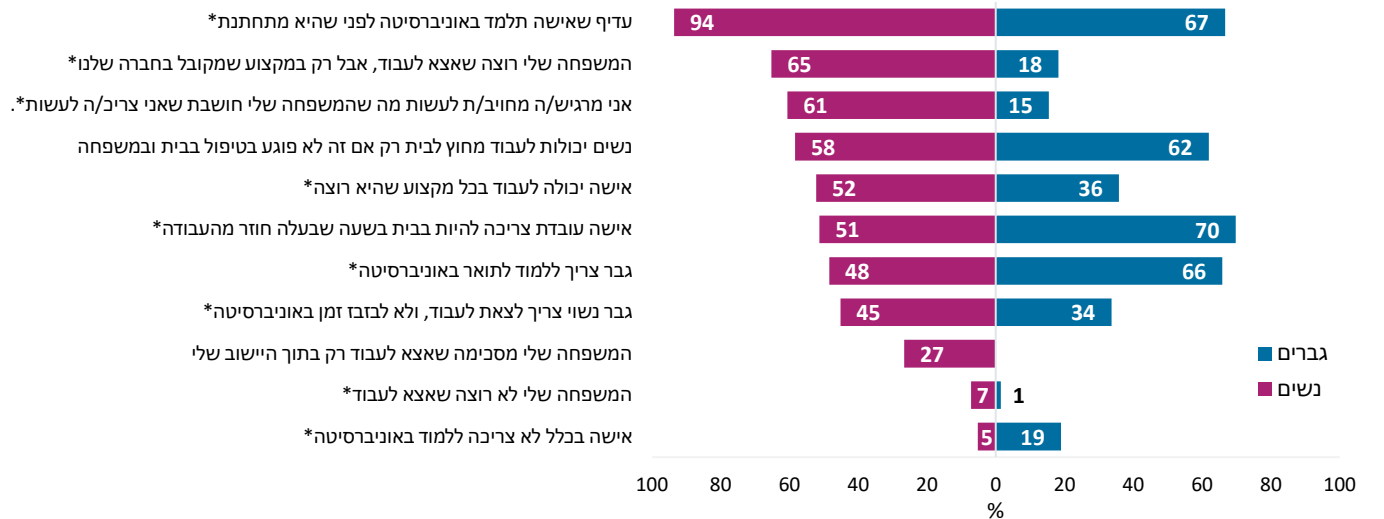
4.2.3 תפיסות חברתיות בנוגע לתעסוקה ולהשכלה של נשים וגברים בדואים

למשיבים הוצגה רשימה של היגדים המייצגים תפיסות חברתיות ונורמות תרבותיות הקשורות במישרין או בעקיפין לתעסוקה של נשים ושל גברים באוכלוסייה הבדואית, כפי שעלו מן הספרות ומראיונות העומק. המשיבים התבקשו לציין עד כמה הם מסכימים עם כל אחד מן ההיגדים בסולם של 1 עד 5 (1 – כלל לא מסכימ/ה, 5 – מסכימ/ה במידה רבה מאוד). **תרשים 20** מציג את שיעור הנשים והגברים שהסכימו במידה רבה ורבה מאוד עם כל אחד מן ההיגדים. מהתרשים עולה תמונה מורכבת, מצד אחד חלק מן התשובות משקף התרחקות מן הדפוסים המסורתיים של החברה הבדואית בנוגע לדפוסי התעסוקה וההשכלה של גברים ונשים, אולם מן הצד האחר ישנן תשובות המשקפות את הנורמות התרבותיות והציפיות החברתיות המסורתיות בנוגע לתעסוקה ולהשכלה.

כך למשל, 94% מן הנשים ו-67% מן הגברים הסכימו שעדיף שאישה תלמד באוניברסיטה לפני שהיא מתחתנת, ורק 5% מן הנשים ו-19% מן הגברים הסכימו שאישה בכלל לא צריכה ללמוד באוניברסיטה. 48% מן הנשים ו-66% מן הגברים תמכו בכך שגבר צריך ללמוד באוניברסיטה. שיעור הגברים שתמכו בכך גבוה יותר בקרב המתגוררים במועצות האזוריות ובריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים לעומת המתגוררים בעיר רהט (78% לעומת 57%), ובקרב בני 45-54 לעומת בני 25-34 (71% לעומת 47%).

מנגד, ממצאים אחרים ממחישים את התפיסה המסורתית הנוגעת לתפקיד הגבר כמפרנס, ולחשיבות הנמוכה יחסית המוקנית להשכלת גברים – 45% מן הנשים ו-34% מן הגברים הסכימו ש"גבר נשוי צריך לצאת לעבוד ולא לבזבז זמן באוניברסיטה". בהמשך לכך, אפשר לשער ששיעור המשיבים הגבוה בקרב נשים וגברים, שהסכימו שאישה צריכה ללמוד באוניברסיטה לפני שהיא מתחתנת למעשה משקף עמדה בנוגע לעיתוי מועד הלמידה של הנשים שמתכוונות ללמוד באוניברסיטה.

תרשים 20: שיעור המשיבים^א שהסכימו במידה רבה ורבה מאוד עם תפיסות חברתיות בנוגע לתעסוקה של נשים ושל גברים באוכלוסייה הבדואית, לפי מין (באחוזים, N=467)

* $p < 0.05$

^א הגברים נשאלו על עצמם והנשים נשאלו על עצמן

על אף השינוי התפיסתי המתחולל בחברה הבדואית בשנים האחרונות המשתקף מן התשובות לעיל בנוגע להשכלה, תשובות המשיבים בנוגע לתעסוקת נשים ולמחויבותן להיענות לדרישות המשפחתיות משקפות תפיסות מסורתיות יותר. כך למשל, 65% מן הנשים הסכימו שהמשפחה שלהן רוצה שהן ייצאו לעבוד, אבל רק במקצועות מקובלים בחברה הבדואית, לעומת 18% בלבד מן הגברים, שכנראה אינם מחויבים לעסוק בתחומים מסוימים. כאשר נשאלו על ציפיות מנשים באופן כללי (ולא על עצמם באופן אישי) 52% מן הנשים לעומת 36% בלבד מן הגברים הסכימו שאישה בדואית יכולה לעבוד בכל מקצוע שהיא רוצה.

התפיסות המסורתיות בנוגע לתעסוקת נשים משתקפות מתשובותיהם של הגברים והנשים כאחד, אולם שיעור הגברים המסכימים עם התפיסות המסורתיות גבוה יותר משיעור הנשים: 58% מן הנשים ו-62% מן הגברים הסכימו שנשים יכולות לעבוד מחוץ לבית רק אם זה לא פוגע בטיפול בבית, ו-51% מן הנשים ו-70% מן הגברים הסכימו שאישה עובדת צריכה להיות בבית כשבעלה חוזר מן העבודה. כוחה של המשפחה (כולל המשפחה המורחבת) בעיצוב דפוסי ההתנהגות של הנשים הבדואיות ניכר בממצא שלהלן: 61% מן הנשים מרגישות מחויבות לעשות מה שהמשפחה שלהן חושבת שהן צריכות לעשות לעומת 15% מן הגברים, שכנראה רובם אינם מרגישים כך.

4.2.4 קשר בין חסמי תעסוקה, משתני רקע ותעסוקה של נשים בדואיות

עד כה הוצגו מגמות התעסוקה והשכר לאורך שנים, הקשר בין השכלה לתעסוקה ושכר, חסמים לתעסוקה ועמדות ונורמות תרבותיות של הבדואים בנוגע לתעסוקה ולהשכלה, לפי דיווח המשיבים על הסקר. עתה יוצגו ממצאי ניתוח סטטיסטי רב-משתני (רגרסיה) שנערך כדי לאמוד את הסיכוי של אישה בדואית להיות מועסקת בהינתן ההשכלה, צורת היישוב, גיל והורות לילדים, וגם בהינתן חסמי תעסוקה נוספים, בהם קיומה של מוגבלות פיזית לאישה, מוגבלות של בן משפחה, רמה נמוכה של עברית, תחבורה ציבורית דלילה, אפליה, אפשרות לעבוד בשעות הבוקר, היצע מקומות עבודה נמוך וחסמים הקשורים במעונות יום (**לוח 3**). המודל בוחן את הקשר בין התעסוקה ובין כל אחד מן המשתנים המסבירים כאשר שאר המשתנים המסבירים נשמרים קבועים. בדיקה זו חשובה משום שלרבים מן הגורמים שהוזכרו לעיל יש מתאם אלה עם אלה, והמודל הרב-משתני נועד לנכות את המתאמים ההדדיים של הגורמים אלה עם אלה. לדוגמה, בשל מגמות ההשכלה, נשים בגיל 25-34 הן בממוצע בעלות השכלה גבוהה יותר מנשים בגיל 35-44. הניתוח הרב-משתני יכול לסייע להבין אם זה הגיל או זו ההשכלה שקשורים יותר לסיכוי להיות מועסקת.

עם זאת חשוב לציין כי מערך מחקר מסוג זה אינו מצביע על קשר סיבתי והוא מתאר אך ורק מתאם סטטיסטי. למשל, ייתכן כי ההשכלה כשלעצמה אינה הגורם אשר מעודד תעסוקה וכי גורמים נוספים שאינם יכולים להימדד בסקר – כמו למשל אינטליגנציה או נכונות של ראש המשפחה ליציאת נשות המשפחה מיישוב המגורים – הם המניעים הנסתרים אשר מסביר השכלה ותעסוקה גם יחד.

מלוח 3 עולה כי תואר אקדמי וצורת יישוב המגורים הם צירים משמעותיים בעולם התעסוקה של הנשים. לפי האמידה הסיכוי של נשים בדואיות בעלות תואר אקדמי להיות מועסקות **גבוה** ב-52% מן הסיכוי של נשים שאינן בעלות תואר. לעומת זאת, הסיכוי של נשים בדואיות שמתגוררות במועצות האזוריות ובריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים להיות מועסקות **נמוך** ב-48% מן הסיכוי של נשים שגרות בעיר רהט, ומגורים במועצות המקומיות אינם משנים את סיכויי התעסוקה במידה מובהקת סטטיסטית לעומת מגורים בעיר רהט.

הסיכוי של נשים שיש להן רישיון נהיגה להיות מועסקות **גבוה** ב-26% מן הסיכוי של נשים שאין להן רישיון נהיגה; הסיכוי של נשים עם מוגבלות פיזית להיות מועסקות **נמוך** ב-28% מן הסיכוי של נשים ללא מוגבלות (ממצא זה נמצא כבעל מובהקות סטטיסטית גבולית, אולם חשוב היה להציגו לנוכח מכלול ממצאי המחקר המראים קשר בין מוגבלות ובין הסיכוי לעבוד). על פי האמידה, הסיכוי של נשים שרמת העברית שלהן גבוהה להיות מועסקות **גבוה** ב-3% בלבד מן הסיכוי של נשים שרמת העברית שלהן נמוכה. עוד עולה **מלוח 3** כי לא נמצא קשר סטטיסטי בין גורמים כמו תחבורה ציבורית דלילה, תחושת אפליה ממעסיקים, אפשרות לעבוד רק בשעות הבוקר, מחסור במקומות עבודה באזור המגורים ומחסור במסגרות חינוך לילדים בגיל הרך, ובין הסיכוי של אישה להיות מועסקת.

לוח 3: ניתוח רב-משתני, משתנה מוסבר: האם מועסקת, נשים בדואיות בגיל 25-44, N=326

משתנה מסביר	מקדם נאמד
תעודת בגרות	0.182
תואר אקדמי	**0.524
מגורים במועצות המקומיות	-0.071
מגורים במועצות האזוריות ובריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים	** -0.476
גיל 25-34	-0.226
גיל 35-44	-0.114
האם יש ילדים עד גיל 3	0.182
האם יש ילדים עד גיל 18	-0.159
מוגבלות פיזית	-0.280
בן משפחה עם מוגבלות פיזית	-0.045
ידיעת עברית	*0.030
רישיון נהיגה	*0.260
תחבורה ציבורית מוגבלת	-0.111
אפליה	-0.029
אפשרות לעבוד בשעות הבוקר	0.053
היעדר מקומות עבודה באזור המגורים	-0.006
מחסור במסגרות חינוך לילדים בגיל הרך	0.083
מספר תצפיות	326
Pseudo R ²	0.397

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$

^מודל Probit עם דיווח ערכים שוליים בממוצע (average marginal effects)

4.3 ניתוח אינטגרטיבי

בפרק זה מוצג ניתוח אינטגרטיבי של הממצאים שעלו מכלל מקורות המידע בנוגע לחסמים ולהזדמנויות התעסוקה, לפי נושאים. הניתוח נשען על המידע שנאסף בסקר הטלפוני (אשר הוצג לעיל), בראיונות העומק ובניתוח הנתונים המנהליים.

4.3.1 חסמים לתעסוקה

4.3.1.1 תפיסות חברתיות של האוכלוסייה הבדואית בנגב בנוגע לתעסוקה ולהשכלה

מן הספרות עולה כי לנומרות התרבותיות ולציפיות החברתיות השפעה ניכרת על דפוסי התעסוקה וההשכלה בחברה הבדואית (אלקרינאוי וסלונים-נבו, 2005; רוזנברג ובנימין, 2015), במיוחד בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים המתאפיינים ברמה גבוהה של מסורתיות. מן הסקר הטלפוני ומראיונות העומק עם נשים וגברים מן האוכלוסייה הבדואית עולה כי הציפייה מן האישה לטפל במשפחה ובמשק הבית ומן הגבר לפרנס מייד עם הינשאו, קשורים קשר הדוק לבחירותיהם בתחומי התעסוקה וההשכלה. להלן יפורטו תחומי החיים שבהם התופעה בולטת במיוחד.

תפקיד האישה הבדואית הוא לטפל בילדים ובמשק הבית

הציפייה החברתית מן הנשים לטפל בילדים ובמשק הבית עלתה כאחד החסמים המרכזיים לתעסוקת נשים הן בסקר הטלפוני הן בראיונות העומק. כאמור, 42% מן הנשים הלא מועסקות השיבו לשאלה פתוחה כי הסיבה העיקרית לכך שאינן עובדות קשורה בצורך לטפל במשפחה ובמשק הבית, ו-74% מן האימהות לילדים בני 0-3 ציינו כי הצורך שלהן לטפל בילדיהן הקטנים הוא זה שמקשה עליהן לצאת לעבודה (92% מן האימהות הלא מועסקות ו-65% מן האימהות המועסקות).

הטיפול במשפחה ובמשק הבית שעלה כחסם לתעסוקה בחייהן הפרטיים של המשיבות, הוא למעשה ביטוי לתפיסות חברתיות עמוקות של חלוקת התפקידים המגדרית בחברה הבדואית, שמטילות על הנשים את האחריות לטיפול בילדים ובמשק הבית: 58% מן הנשים ו-62% מן הגברים הסכימו במידה רבה או רבה מאוד כי בחברה הבדואית אישה יכולה לצאת לעבוד רק אם זה לא פוגע בטיפול בבית ובמשפחה. הציפייה החברתית מן הנשים הבדואיות להיות המטפלות העיקריות בילדים ובמשק הבית עלתה כמעט בכל ראיונות העומק (גם עם הנשים, גם עם הגברים), כאחד מעוגני התרבות המרכזיים בחברה הבדואית ולכן כאחד החסמים הבולטים לתעסוקה של נשים.

” כמו שחובה עליי להביא כסף לבית, ולדאוג לבית, אז היא מחובתה לשרת את הבית ואת הילדים שלה ולדאוג ולטפל בהם ” (גבר בדואי)

” אבל למי תשאיר האישה הערבייה את הילדים שלה? נכון שהבעל לוקח את הילדים לבית הספר, אבל הוא לא ייקח אותם למטפלת, או שיעיר אותם משינה זה משהו עצום אצלנו ” (אישה בדואית)

אומנם חלוקת תפקידים מגדרית מתקיימת גם בחברות מסורתיות אחרות בישראל ובעולם ובמידה רבה גם בחברות מערביות (Hagqvist, 2016; Treas & Drobnic, 2010), אולם היא משמעותית בחברה הבדואית לנוכח פירון הילודה הגבוה באוכלוסייה זו (ר' סעיף 1.1.1), וגם בשל היותה רעיון מארגן מהותי של המבנה החברתי והמשפחתי בחברה הבדואית (מטר ואח', 2018; אלקרינאוי וסלונים-נבו, 2005).

” הגידול שלו [בנה] זה היה הדבר הכי חשוב מבחינתי, ואני השקעתי את כל החיים שלי עבורו, אין לי בחיים מטרה אחרת...” (אישה בדואית)

תפקיד הגבר הבדואי הוא לפרנס את המשפחה

מן הספרות ומראיונות העומק עולה כי התפקיד של הגבר הבדואי הוא להיות האחראי הבלעדי לפרנסת משק הבית, וכי גברים בדואים מצופים לפרנס את המשפחה מייד עם הנישואים. ולכן, רבים מן הגברים יוצאים לשוק העבודה מייד עם סיום לימודי התיכון ואף לפני כן, ללא השכלה מספקת או הכשרה מעמיקה מקדימה: ב-2019, למשל, 0.4% בלבד מן הגברים הבדואים בני 20-29 קיבלו תואר בוגר לעומת 3.2% מן הגברים בכלל האוכלוסייה (ניתוח מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס, 2019). המשמעות היא שיעור גבוה של גברים בדואים המועסקים בעבודות כפיים בתעשייה ובינוי²⁰ (44.8% מן הגברים הבדואים שעבדו ב-2018-2019) וכעובדים בלתי מקצועיים (15.3%) (סקרי כוח אדם 2018-2019, למ"ס).

הציפייה החברתית מן הגבר לפרנס מייד עם סיום לימודי התיכון עלתה ברבים מראיונות העומק. הראיונות הראו כי החברה והמשפחה מדגישות ביטחון כלכלי ופרנסה יציבה למשק הבית וכחות את אופי העבודה עצמה או את האפשרות להתפתח בה.

” לפעמים הגבר מרגיש שהאגו שלו נפגע מעצם זה שאשתו עובדת, במיוחד אם אין לה תעודה, זה כאילו בגלל שהם צריכים את הכסף. הוא מרגיש: כאילו מה, הוא הוציא את אשתו לעבוד? מה הוא לא מתבייש?! הסטיגמה הזו קיימת” (אישה בדואית)

לעומת ראיונות העומק, ממצאי הסקר מראים תמונה מורכבת. מצד אחד התשובות תומכות בתפיסה המסורתית בנוגע לתפקיד הגבר כמפרנס ולחשיבות הנמוכה יחסית המוקנית להשכלת גברים – 45% מן הנשים ו-34% מן הגברים הסכימו ש"גבר נשוי צריך לצאת לעבוד ולא לבזבז זמן באוניברסיטה". מן הצד האחר, התשובות משקפות את תהליך השינוי בתפיסת חשיבות ההשכלה של גברים: 48% מן הנשים ו-66% מן הגברים תמכו בכך שגבר צריך ללמוד באוניברסיטה.

נראה כי ממצאי המחקר משקפים את המורכבות של החברה הבדואית כחברה במעבר תרבותי, ובמיוחד את השינוי התפיסתי בנוגע להשכלה המתחולל בחברה הבדואית בשנים האחרונות.

תחומי השכלה ותעסוקה המקובלים לנשים בחברה הבדואית

החברה הבדואית תופסת תחומי השכלה ותעסוקה מסוימים כלגיטימיים לנשים: חינוך, טיפול בילדים או בזקנים, ניקיון ומשק בית. לכן נוצר עודף של נשים שפונות להשכלה ועבודה בתחומים אלה, במיוחד חינוך, ומחסור בנשים שפונות למקצועות אחרים. מן הסקר עולה כי 65% מן הנשים הסכימו כי המשפחה שלהם רוצה שיצאו לעבוד אבל רק במקצועות מקובלים בחברה הבדואית, לעומת 18% בלבד מן הגברים, שכנראה אינם מחויבים לעסוק בתחומים מסוימים.

כפי שעלה בסקירת הספרות, גם בראיונות העומק עלה כי חינוך הוא תחום הלימוד והתעסוקה המקובל ביותר בחברה הבדואית עבור נשים וכי נשים צעירות רבות חוות לחץ חברתי ומשפחתי לעסוק בתחום זה.

²⁰ לפי סיווג משלחי היד בסקרי כוח אדם 2018-2019 של הלמ"ס. בדואים בנגב מוגדרים כמוסלמים במחוז דרום.

” הבחירה שלי בהוראה לא הייתה מתוך רצון, אפשר לומר שזה היה מתוך לחץ חברתי חיצוני, זה לא שהוכרתי לעשות כך, אבל כאילו המקצוע הכי טוב עבור בחורה זה שתלך ללמוד כמורה, אז אמרו לי מה דעתך והלכתי עם הזרם, למדתי הוראה” (אישה בדואית)

מראיינת נוספת הדגישה שהסיבה שתחום החינוך נתפס בחברה הבדואית כתחום לימוד ותעסוקה הטוב ביותר בעבור נשים, היא שהוא מאפשר להן לעבוד בקרבת הבית ובשעות נוחות, כך שהאישה תוכל להמשיך ולטפל בילדים ובמשק הבית.

” אני מרגישה שמעודדים אותנו להיכנס יותר לתחום החינוך. בתחום החינוך את תמצאי יותר מ-50% מהנשים הבדואיות, הן נמצאו במערכת החינוך, ולמה זה? כי את חוזרת הביתה ביחד עם חזרת הילדים שלך, ואת הולכת ביחד עם הילדים שלך, החופש שלך זה ביחד עם הילדים שלך” (אישה בדואית)

עוד תואר כי בחברה הבדואית נשים צעירות מוסללות לתחום החינוך בלי שיש להן יכולת בחירה.

” הם לא פותחים לנו את האפשרות לחשוב על תחומים גדולים יותר. אני אישית לא תכננתי להיות מורה, הם לוחצים עלינו להיכנס למעט תחומים, אין לנו מרחב בחירה” (אישה בדואית)

אף שבתוכן אחוז ניכר מן הנערות הערביות לומדות מקצועות מדעיים, מעטות לומדות לתואר אקדמי בתחומי המדעים וההנדסה, ורבות לומדות לתואר בחינוך – 46% מן הסטודנטיות הבדואיות ב-2014 (פוקס ופרידמן ווילסון, 2018). גם אם בוחנים את ענף הכלכלה שבו הן מועסקות, יותר מ-50% מן הבדואיות שיש להן תואר אקדמי עבדו ב-2016 בתחום החינוך – כי שלושה מן הנשים היהודיות (פוקס, 2017). ריבוי הנשים הבדואיות שלומדות לתואר בתחום החינוך ועוסקות בתחום, מייצר מחסור במקומות עבודה גם עבור הנשים המשכילות.

” למשל הוראה, במגזר הבדואי אין עוד מקומות עבודה, יש לי חברות כיום שיש להן תעודות הוראה והתמחויות, וכבר חמש שנים לא עובדות” (אישה בדואית)

דפוסי שימוש במעונות יום

החסם לתעסוקה הנובע מן הצורך של נשים לטפל בילדים בולט במיוחד על רקע הטענה למחסור במסגרות לטיפול בילדים (ישיב וקלינר קסיר, 2011, 2013; שלוסר, 2006) ולעלותן הגבוהה של המסגרות הקיימות. מממצאי הסקר עלה כי מחסור במעונות יום או העלות הגבוהה של ההשתתפות בהם אכן מקשים על יציאה לתעסוקה: 47% מן האימהות לילדים בני 0-3 ציינו שהיעדר מעון לילדים בשכונת מגוריהן הוא גורם המקשה על יציאתן לעבודה, ו-28% ציינו שעלות יקרה של ההשתתפות בו היא זו שמקשה על יציאתן לעבודה. אף על פי כן, הציפייה מן הנשים לטפל במשפחה ובמשק הבית, לעבוד בשעות הבוקר וקרוב לביתן, עלו בסקר כחסמים בולטים יותר לתעסוקת נשים מאשר מחסור במעונות יום.

בשנים האחרונות נעשו מאמצים לשלב ילדים בגיל הרך מן האוכלוסייה הערבית בכללותה במעונות יום ובמשפחתונים בפיקוח ממשלתי (בהם [החלטת ממשלה 4193, 2012](#); [החלטת ממשלה 922, 2015](#)). למרות זאת, ב-2019 רק 18% מן הילדים בגילי לידה עד 3 באוכלוסייה הערבית השתתפו במסגרות מפוקחות (מעונות יום ומשפחתונים) לעומת 39% באוכלוסייה החרדית ו-26%

באוכלוסייה היהודית הלא חרדית (מדהלה ואח', 2021). מראיונות העומק עם בני האוכלוסייה הבדואית עלה כי הסיבות לשימוש המועט במעונות יום הן התנגדות חברתית להוצאת פועט למסגרת חוץ-משפחתית פורמלית, וכן קיומן של חלופות זולות יותר בקהילה, שנתפסות כלגיטימיות יותר, על אף שהן פועלות ללא פיקוח.

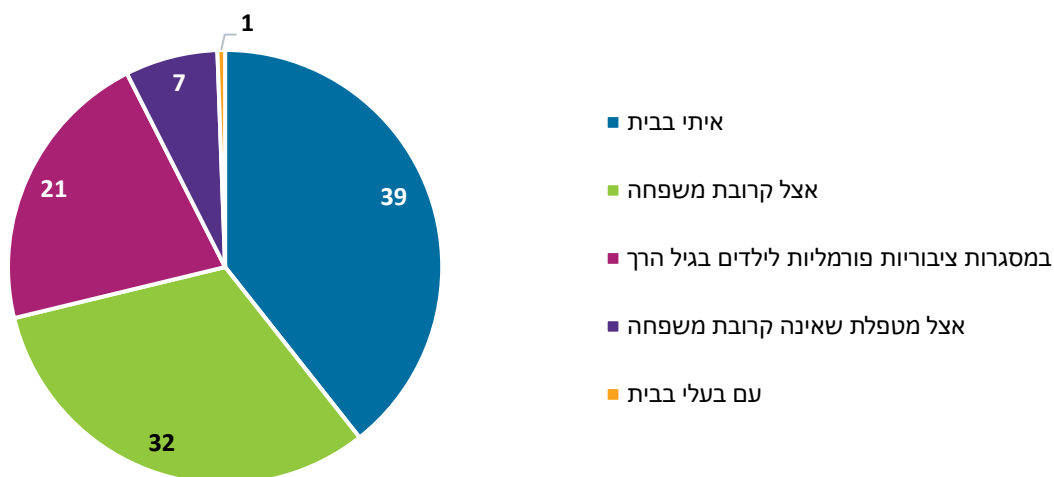
” זה לא מקובל. היא [האישה הבדואית] לא מוכנה לשים את הילדים שלה במשפחתון כדי לצאת לעבודה, אז היא זו שיושבת איתם ומגדלת אותם” (אישה בדואית)

אחת המרואיינות סיפרה על האופן שבו נתפס הטיפול במעונות חוץ-ביתיים במשפחתה:

” [אימא שלי] הייתה אומרת לי שהנשים [המטפלות] לא ידאגו לילדים שלך, הן לא יגדלו אותם על התכונות הטובות. הן ילמדו אותם דברים בבוקר, ואז בערב את תחזרי ותלמדי אותם דברים אחרים, וכך הילדים ילכו לאיבוד באמצע” (אישה בדואית)

ואכן, כאשר נשאלו אימהות (מועסקות ושאינן מועסקות) שיש להן לפחות ילד אחד בגילי לידה עד 3 על דפוסי שילוב במסגרות חינוך, רק 21% מהן דיווחו כי ילדיהן משולבים בשעות הבוקר במסגרות ציבוריות מפקחות. 40% מן האימהות דיווחו שהילדים משולבים במסגרות פרטיות או משפחתיות: 32% ציינו כי הילדים נמצאים אצל קרובת משפחה, 7% אצל מטפלת שאינה קרובת משפחה ו-1% עם האב בבית. 39% מן האימהות לילדים בני 0-3 מטפלות בילדים בעצמן בביתן (תרשים 21).

תרשים 21: שיעור הילדים בגילי לידה עד 3 המשולבים במסגרות ציבוריות מפקחות לילדים בגיל הרך וילדים שאינם משולבים בהן, על פי דיווח האימהות (באחוזים, N=113)

בדומה לממצאי הסקר, בראיונות העומק עלה כי בשל ההתנגדות החברתית להוצאת פעוט למסגרת חוץ-משפחתית הבאה בד בבד עם הציפייה מן האם לטפל בילד בעצמה, פתרון שכיח לשילוב ילדים בגיל הרך במסגרות הוא פעוטון משפחתי לא מוסדר. על פי רוב מדובר בקרובות משפחה או מכרות המטפלות בפעוטות בביתן שלהן, לרוב בתשלום. מכיוון שהאישה המטפלת היא אישה בדואית, מתקיימת התאמה תרבותית של הפעוטון לערכי המשפחה הבדואית.

עוד עלה מראיונות העומק כי לפעוטונים המשפחתיים הלא מוסדרים מספר יתרונות: הם נתפסים לגיטימיים ובטוחים יותר מן המסגרות הציבוריות, הם זולים יותר ואינם דורשים מילוי טפסים והצגת תלושי שכר לצורך קבלת הנחות (עניין בולט בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים).

הגבלת שעות העבודה לשעות היום המוקדמות

מן הסקר ומראיונות העומק עלה כי נשים בדואיות רבות וחלק מן הגברים הבדואים (בעיקר הגברים המתגוררים במועצות האזוריות ובריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים) מוגבלים בשעות שבהם הם יכולים לעבוד. 67% מכלל הנשים ו-32% מכלל הגברים שהשיבו על הסקר, דיווחו כי העובדה שהם יכולים לעבוד רק בשעות הבוקר מקשה על יציאתם לעבודה. בקרב הגברים חסם זה ניכר יותר בקרב תושבי המועצות האזוריות וריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים (40%) וכחות בקרב תושבי העיר רהט (25%).

האפשרות של נשים לעבוד בעיקר בשעות הבוקר נובעת בין היתר מן הצורך לטפל בילדים ובמשק הבית, אך גם בשל הציפייה מהן להיות בבית בשעה שהבעל חוזר מן העבודה – 51% מן הנשים ו-70% מן הגברים ציינו כי תפיסה זו רווחת בחברה הבדואית.

” לצאת בשש ולחזור הביתה באחת, [שירגישו] כאילו שאני לא עובדת” (אישה בדואית)

עבודה בשעות אחר הצהריים או הערב נתפסת כפוגעת בטיפול בבית ובמשפחה גם בקרב נשים בדואיות עובדות ומשכילות, ולא רק בקרב נשים המתגוררות בקהילות מסורתיות יותר.

” לפעמים אני מרגישה כשיש לנו ישיבה עד שעות מאוחרות או משהו כזה אז זה לא מוצא חן בעיניו [הבעל], למשל אם יש לנו ישיבה אחרי שעות העבודה, אם אני מאחרת למשל, או אם הוא חוזר הביתה מהעבודה ולא הספקתי להכין אוכל, אז זה מפריע לו” (אישה בדואית)

הגבלת שעות העבודה לשעות היום המוקדמות, מצמצמת את מגוון אפשרויות התעסוקה של הנשים, כך שהן אינן יכולות לעבוד במקום מרוחק ממקום מגוריהן, אינן יכולות לעבוד בעבודה שכוללת שעות עבודה מרובות וגם לא בעבודה במשמרות.

” למשל נשים בגילאים שלושים עד ארבעים, אומרות לי לחפש להן עבודה שאין בה משמרות, כי זה קשה להן” (אשת מקצוע)

לעומת הנשים, מראיונות העומק עלה כי הקושי של הגברים לעבוד בשעות הערב והלילה קשור יותר למחסור בביטחון אישי בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים.

” אני עבדתי לילות, ושעה במשמרת לילה שווה לעשר שעות במשמרת בוקר, והנהיגה בלילה קשה, הלילה מאוד מסוכן מכל הבחינות” (גבר בדואי)

4.3.1.2 היצע נמוך של מקומות עבודה בקרבת אזור המגורים

כפי שעלה מן הרקע למחקר זה, האוכלוסייה הבדואית בנגב מתגוררת באזורים שברובם מרוחקים מאזורי תעשייה ואזורי מסחר, ולכן רוב האוכלוסייה הבדואית תלויה במקורות תעסוקה מחוץ ליישובים (עדליא, 2015). ממצאי הסקר הטלפוני תומכים בכך שכן 52% מן הנשים ו-37% מן הגברים הסכימו כי העובדה שאין מספיק מקומות עבודה קרובים לביתם מקשה עליהם לצאת לעבוד. חסם זה בולט יותר בקרב תושבי המועצות האזוריות וריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים (68% מן הנשים ו-43% מן הגברים) לעומת בקרב תושבי העיר רהט (47% מן הנשים ו-26% מן הגברים).

כפי שעלה מראיונות העומק וממצאי הסקר, היצע נמוך של מקומות תעסוקה באזור המגורים הוא חסם לתעסוקת נשים הקשור במגוון חסמים אחרים שהוצגו לעיל ואינו עומד בפני עצמו:

- ראשית, כאמור נשים לא יכולות להתרחק מאזור מגוריהן בעיקר בשל הציפייה מהן לעבוד בשעות קצרות משל הגבר ושהעבודה לא תבוא על חשבון הטיפול בילדים ובמשק הבית.
- שנית, הציפייה מנשים להתמקד בתחומי לימודים ותעסוקה מוגדרים שנתפסים מקובלים בחברה הבדואית (כמו חינוך, טיפול בילדים או בזקנים, ניקיון ומשק בית), מייצרת עודף של נשים שפונות להשכלה ולעבודה בתחומים אלה, ולכן היצע התעסוקה בהם באזור המגורים אינו עונה על הביקוש.
- לבסוף, כפי שעלה ברבים מראיונות העומק, יש ציפייה מנשים לעבוד במקומות תעסוקה שנחשבים בטוחים, כלומר מקומות עבודה שבהם מועסקות בדואיות נוספות ומקומות עבודה בתוך היישוב או במרחב בדואי-הומוגני.

4.3.1.3 תחבורה ציבורית דלילה ופתרונות נידות

תשתיות תחבורה ציבורית הן רכיב חשוב להנגשת תעסוקה לאוכלוסיות עניות. סוחוי וסופר (2019) מצאו כי הכנסה נמוכה ומעמד חברתי-כלכלי נמוך מתואמים עם שימוש רב יותר בתחבורה ציבורית, אך אוכלוסיות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך נוטות להשתמש יותר באוטובוסים ובהסעות מאורגנות ופחות ברכבות. כמו כן לטענתם ככל שתחנת האוטובוס או הרכבת קרובה יותר למקום המגורים ייעשה שימוש רב יותר באמצעים אלו. על אף החשיבות של תחבורה ציבורית עבור אוכלוסיות חלשות, עובדים ביישובי הפריפריה הגאוגרפית בישראל ובפרט ביישובים הערביים נוסעים לעבודה בהסעות שמספקים מעסיקים גדולים. זאת, יחד עם הזמינות הנמוכה של תחבורה ציבורית באזורים אלו, מביאים לשימוש מצומצם בתחבורה הציבורית ביישובים הערביים (סוחוי וסופר, 2019).

עבור הנשים הבדואיות, היעדר נגישות תחבורתית הייתה במשך שנים חסם לתעסוקה במיוחד לנוכח מיעוט הזדמנויות התעסוקה ביישובים הבדואיים עצמם. רפורמה בתחבורה הציבורית שהונהגה בעשור האחרון שיפרה באופן ניכר את הגישה ליישובים הבדואיים בנגב, אולם מחקר שנערך בבנק ישראל מצא כי תגבור התחבורה הציבורית ביישובים הערביים בישראל (כולל היישובים

הבדואיים (בנגב) לא העלה את שיעור התעסוקה של נשים ערביות (ברק, 2019), וכפי שעולה מן המחקר הנוכחי זהו חסם משני במארג חסמי התעסוקה לנשים.

ואכן, מממצאי הסקר עולה תמונה מורכבת בנוגע למידה שבה מחסור בתחבורה ציבורית הוא חסם מרכזי לתעסוקה. מצד אחד כאשר נשים וגברים שאינם מועסקים נשאלו מהי הסיבה העיקרית לאי התעסוקה שלהם, אף לא אחד מהם ציין מחסור בתחבורה ציבורית. מן הצד האחר, כאשר נשאלו אם היעדר תחבורה ציבורית בקרבת הבית מקשה על יציאתם לעבודה, 38% מן הנשים ו-47% מן הגברים הסכימו במידה רבה ורבה מאוד עם היגד זה – יותר בקרב המתגוררים במועצות האזוריות ובריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים לעומת העיר רהט (54% לעומת 28%, בקרב הנשים; 72% לעומת 25%, בקרב הגברים).

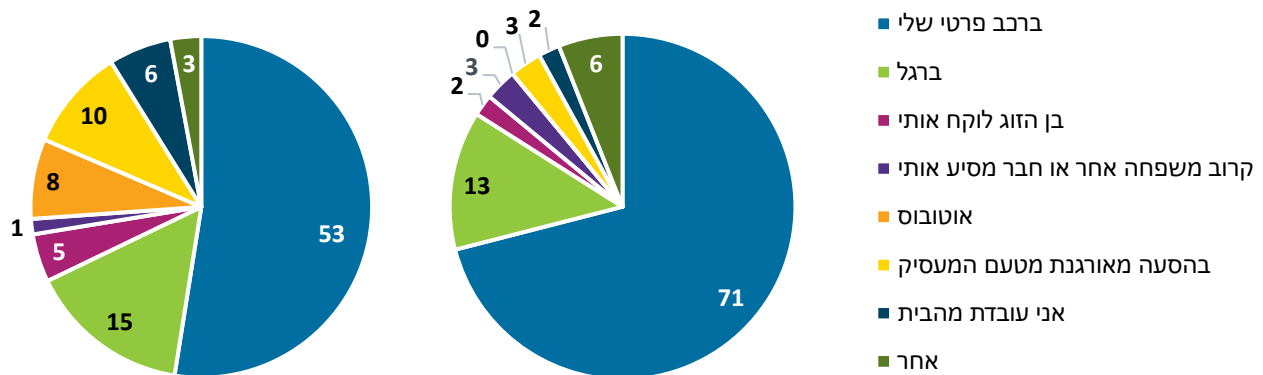
בקרב הנשים, שיעור המדווחות על מחסור בתחבורה ציבורית כחסם לתעסוקה נמוך יחסית משיעור המדווחות על חסמים אחרים, אולם השיעור אינו זניח. לעומת זאת, בקרב הגברים שיעור המדווחים על מחסור בתחבורה ציבורית כעל חסם לתעסוקה הוא הגבוה מבין כלל החסמים, ונראה כי תחבורה ציבורית דלילה מקשה במיוחד על התעסוקה של הגברים המתגוררים במועצות האזוריות ובריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים.

מראיונות העומק עם בני האוכלוסייה הבדואית עלה כי התחבורה הציבורית ביישובים הבדואיים השתפרה ללא היכר בעשור האחרון. בפרט, נראה כי ברהט התחבורה הציבורית זמינה ויעילה מספיק למרבית הנשים. עם זאת, ביישובים מוסדרים אחרים נראה כי הזמינות עדיין אינה מלאה, ובחלק מן היישובים אין אוטובוסים עירוניים העוברים בתוך היישוב וצריך לצאת לכביש הראשי.

נוסף על כך, מן הראיונות עלה כי גם כאשר התחבורה הציבורית טובה, היא איננה בהכרח פתרון מספק ומקובל לנסיעת נשים לעבודה באופן יום-יומי, ממצא אשר נתמך על ידי 28% מן המשיבות על הסקר שצינו שזה לא מקובל שהן ייסעו באוטובוס לבד. הנשים העלו חשש מתדירות נמוכה מדי הדורשת המתנה במרחבים ציבוריים פתוחים למשך זמן רב, מנסיעה בחושך בתחבורה ציבורית, מנסיעה בבגדים מלוכלכים לאחר העבודה וגם מזמני נסיעה ארוכים ביחס לזמני העבודה – דבר הרלוונטי מאוד לנשים העובדות במשרות חלקיות. כמו כן מראיונות העומק עלה הצורך של נשים לעבוד במקומות עבודה קרובים לביתן, לכן, הן אינן יכולות לנסוע למקום רחוק אף אם אפשר להגיע אליו בתחבורה ציבורית.

ממצאים אלו מעידים על כך שתחבורה ציבורית דלילה אומנם מקשה במידה מסוימת על יציאה לעבודה של נשים אך היא אינה החסם המרכזי לתעסוקת נשים. לעומת זאת תחבורה ציבורית דלילה כן מהווה חסם מרכזי לתעסוקה של גברים. ואכן, נראה כי רק 8% מן הנשים ו-3% מן הגברים המועסקים שהשיבו על הסקר מגיעים לעבודתם בתחבורה ציבורית. מרביתם מגיעים ברכב פרטי, 53% מהנשים ו-71% מהגברים המועסקים **(תרשים 22)**. ייתכן שהדבר נובע מהיעדר תחבורה ציבורית נוחה, וייתכן כי פתרונות נסיעה אחרים, דוגמת רכב פרטי והסעות מאורגנות של המעסיק (10% מן הנשים ו-13% מן הגברים), זמינים יותר.

תרשים 22: אמצעי הגעה למקום העבודה על פי דיווח המשיבים המועסקים, לפי מין (באחוזים, N=363)

רישיון נהיגה. החשיבות של רישיון נהיגה לתעסוקה של נשים עולה **מתרשים 22** לעיל, מראיונות העומק וממצאים נוספים שעלו מן הסקר: ל-76% מן הנשים המועסקות יש רישיון נהיגה לעומת 29% מן הנשים שאינן מועסקות. שיעור הנשים שיש להן רישיון נהיגה גבוה יותר בעיר רהט (55%) לעומת המועצות האזוריות וריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים (39%). יוזכר כי ניתוח רב-משתני הראה כי לאישה שיש לה רישיון נהיגה יש סיכוי גבוה ב-26% להיות מועסקת מאישה שאין לה רישיון נהיגה. גם בראיונות העומק רישיון נהיגה לנשים עלה כאמצעי לחיזוק עצמאותן (יחד עם תעסוקה, השכלה וחשבון בנק).

”אני תמיד אומרת את זה, חבל על הזמן של הנשים שיושבות בבית, אם את לא תעבדי ותרוויחי כסף ומשכורת, גם אם בעלך עובד, את לא תגיעי למטרות שלך... והכי חשוב זה גם רישיון הנהיגה” (אישה בדואית)

ההעדפה של נשים לנסוע ברכב פרטי מושפעת גם מתחושת הביטחון האישי הנמוכה שהן חוות בעת ההמתנה לאוטובוס או להסעה פרטית.

”לפני שקיבלתי את הרישיון אני הייתי נוסעת בהסעות. זה מאוד קשה, אם זה בימי החורף והקור, וגם בימי הקיץ, כל אחד יכול לזרוק לך הערות בזמן שאת עומדת בתחנה לצערי, את נתקלת בהטרדות, זה היה קשה מאוד עבורי” (אישה בדואית)

אף על פי כן, השימוש ההולך וגובר של נשים ברכב פרטי בד בבד עם חיזוק עצמאותן נתפס בעיני חלק מבני החברה הבדואית כתהליך שמערער את יסודותיה.

”לפני כמה שנים האישה לא הייתה יוצאת בכלל, רק לדברים חשובים מאוד, אך כיום היא מתניעה את הרכב ונוסעת לכל מקום שבא לה. באישור בעלה או ללא אישורו זה כבר לא משנה... יש לזה צדדים שליליים על הבית והילדים” (גבר בדואי)

4.3.1.4 התמודדות עם מצבי חולי ומוגבלות

הספרות על חסמי תעסוקה אישיים ומשפחתיים, מדגישה התמודדות עם חולי או מוגבלות של הפרט עצמו, או של ילד או מבוגר במשפחה (Alfred & Martin, 2007; Burwick et al., 2004). מגבלה פיזית או מחלה ממושכת עלו בסקר הטלפוני כסיבה העיקרית לכך שגברים אינם עובדים (48% מן הגברים הלא מועסקים), וכסיבה השנייה לכך שנשים אינן עובדות (19% מן הנשים הלא מועסקות). ניתוח רב-משטני של נתוני הסקר הראה כי לנשים עם מוגבלות פיזית סיכוי נמוך ב-28% להיות מועסקות לעומת נשים ללא מוגבלות.

בראיונות העומק עם הנשים הבדואיות עלו אזכורים רבים למחלת הסוכרת בקרב מבוגרים ולמוגבלויות פיזיות שונות בקרב ילדים. אף שלא נשאלו על בני משפחה עם מחלה או מגבלה פיזית, כמחצית מן הנשים הלא משכילות שהתראיינו למחקר ציינו שיש להן קרובי משפחה או ילדים שהם חולי סוכרת או עם מוגבלות. חלקן גם ציינו את מצב בריאותן הירוד כסיבה לכך שאינן עובדות. המשמעות היא שמצב בריאות ירוד, הן של המרואיינות הן של בני משפחתן, מעסיק את המרואיינות ומשפיע על האפשרות שלהן לצאת לעבוד.

” בעבר עבדתי שלוש שנים בקריית מלאכי... במפעל הבשר. ואז הפסקתי בגלל המרחק ובגלל שהבת שלי חולה [עם מוגבלות]” (אישה בדואית)

מראיונות העומק עלה כי בחברה הבדואית לא מקובל שאישה תצא לעבוד כאשר אחד מילדיה הוא עם מוגבלות, שכן אחריותה העיקרית היא גידולו.

” [מראיינת: האם אתה מרגיש שאם היה לך ילד שחס ושלום היה עם נכות מסוימת, האם זה היה משפיע על העבודה שלך, או על מציאת עבודה, או שזה היה מונע ממך לצאת לעבוד?] לא, אצלנו במגזר הערבי לא, אצלנו הבדואי זה לא. [מראיינת: למה?] כי אימא שלו מטפלת בו, אם יש ילד עם נכות מסוימת אז האימא היא זו שמטפלת כי האבא צריך לעבוד” (גבר בדואי)

עוד עלה מראיונות העומק כי האחריות של האישה על הטיפול בחולים כוללת גם טיפול בבני משפחה מבוגרים.

” היא חולה [אחותי], אז אני מבקרת אותה בבוקר כל יום, אני הולכת אליה מכינה לה כוס תה, מכינה לה ארוחת בוקר וחוזרת הביתה” (אישה בדואית)

האחריות המוטלת על האישה הבדואית לטפל בילדים ובמבוגרים החולים ועם מוגבלות, שמתווספת לאחריותה הבסיסית לטפל בילדים ולדאוג למשק הבית, צורכת זמן ומשאבים ולכן מהווה חסם לתעסוקה לנשים בדואיות, ובמיוחד לנשים הלא משכילות. אף שהנושא עלה ברבים מראיונות העומק כתופעה רחבה, אי אפשר להסיק מכך על היקפה. בניסיון לאמוד את היקף שיעור הילדים עם מוגבלות באוכלוסייה הבדואית בנגב, שטרסברג ואח' (2008) מצאו כי שיעור הילדים עם מוגבלות או מחלה כרונית הדורשת טיפול או מעקב רפואי קבוע גבוה בקרב האוכלוסייה הבדואית לעומת השיעור באוכלוסייה היהודית (9.1% לעומת 7.6%, בהתאמה), ואף לעומת השיעור באוכלוסייה הערבית (8.3%). החוקרות אף העריכו כי שיעור זה הוא תת-אומדן של שיעור הילדים עם מוגבלות באוכלוסייה הבדואית בשל מחסור באבחונים, מודעות פחותה ונטייה של האוכלוסייה הבדואית להסתיר מוגבלויות בשל התיג השלילי המתלווה אליהן (סופר-פורמן ואח', 2022).

4.3.1.5 אפליה בשוק העבודה

בשנת 2021 הייתה האוכלוסייה הערבית כ-21% אחוז מהאוכלוסייה בישראל (הלמ"ס, 2022ב'). זהו המיעוט הלאומי הגדול בישראל שעלול להיות נתון לאפליה בשוק העבודה. ואכן, מסקר שבחן אי-שוויון בשוק העבודה עלה כי 60% מן המשיבים הערבים דיווחו כי הם חשו אפליה אישית במקום עבודתם, לעומת 37% מן היהודים. כמו כן שיעור המשיבים הערבים שדיווחו על אפליה היה גבוה יותר כמעט בכל תחומי האפליה שנבחנו: שכר, קידום, תנאים נלווים, תנאי קבלה ופיטורין (נתנזון ואח', 2015).

עם זאת, מממצאי הסקר הטלפוני עולה כי אפליה אינה החסם המרכזי עבור נשים ליציאה לעבודה. לעומת נשים, גברים דיווחו על אפליה בשיעורים גבוהים יותר אך עדיין בשיעורים נמוכים מן החסמים האחרים: 16% מן הנשים דיווחו שקשה להן למצוא עבודה בשל היותן בדואיות ו/או בשל לבושן המסורתי לעומת 27% מן הגברים שדיווחו שקשה להם למצוא עבודה בשל היותם בדואים. כמו כן 12% מן הנשים ו-14% מן הגברים השיבו כי אין להם אמון במעסיק יהודי.

” יש מקומות שלא מקבלים אותנו כנשים מהמגזר הבדואי, הם לא נותנים לנו לעבוד במקומות מסוימים [...] למשל בחנות קרמים של יהודים, הם לא ישימו שם בחורה בדואית, הם יגידו לך שהלבוש שלך לא מתאים, החזות שלך, אז אנחנו לא רוצים” (אישה בדואית)

מרבית המראיינים והמראיינות בראיונות העומק ציינו כי הם לא נתקלו באפליה בשל היותם בדואים וכי הם אינם חושבים שאפליה מצד האוכלוסייה היהודית היא חסם משמעותי עבור נשים למצוא עבודה במרבית בתי העסק.

אפליה על בסיס היכרות וקרבה משפחתית בתוך האוכלוסייה הבדואית

אף שאפליה בשוק העבודה עלתה כחסם משני הן מממצאי הסקר הטלפוני הן מראיונות העומק, אפליה על בסיס היכרות או קרבה משפחתית בתוך האוכלוסייה הבדואית עצמה עלתה בראיונות העומק כרווחת בתחומי החינוך והמינהל המקומי. חלק ממנהלי בתי הספר ומנהלי הרשויות המקומיות מעסיקים או מקדמים מורים ועובדים על פי שייכות משפחתית ולא על פי כישורים.

” אם מדובר בנשים עם השכלה, אז אם אין לה קשרים אז יהיה לה קשה למצוא עבודה, גם אם היא בוגרת אוניברסיטה, כל עוד אין לה קשרים אז יהיה לה קשה להתקבל לבית הספר” (גבר בדואי)

אישה בדואית בעלת הכשרה בתחום החינוך סיפרה על הקושי שלה להשתלב כמורה בבית ספר כיוון שלא היו לה קשרים מתאימים:

” אני זוכרת בהתחלה כשחיפשתי משרה כמורה לעברית, הרגשתי מה זה השפלה, כי התחלתי להסתובב בבתי הספר והם אמרו לי 'אנחנו לא רוצים', ואני יודעת שהם כן צריכים אבל הם רוצים משהו אחר, אז הרגשתי כאילו שאני מקבצת נדבות, למרות שיש לי ממוצע 90 עם הצטיינות, אני מהסטודנטיות החרוצות במכללה בשפה העברית, פתאום הרגשתי כאילו 'מה, אני צריכה פרוטקציה כדי שיקבלו אותי בבית הספר?', בסופו של דבר נאלצתי לעבוד בבית ספר יסודי ולא בבית ספר על-יסודי, כי זו האופציה שנותרה בפניי. לאחר מכן גיליתי שיש בתי ספר שחיפשתי בהם והיו צריכים, הם הביאו משהו אחר... לי לא הייתה פרוטקציה, אני לא יכולה לומר שאבא שלי מורה או אבא שלי מנהל, דוד שלי משהו כזה או אחר, אין לי את זה” (אישה בדואית)

אפליה על בסיס היכרות וקרבה משפחתית עלתה בראיונות העומק לא רק כחסם לתעסוקה, אלא כגורם המשפיע לרעה על רמת השירותים הניתנים ברשויות המקומיות הבדואיות.

”[לראש הרשות המקומית] אסור לתת את הנהלת החינוך לאנשים מהעיר שלך, צריכים להביא אנשים ממקום אחר, שלא מכירים אף אחד, כדי שלא יהיו מינויים לא במקום. זה הדבר הכי חשוב, כדי למנוע את כל הקשרים בעיר... אם לא היו מביאים את האחים ואת בני הדודים ומעסיקים אותם אצלם, אז לא היינו נמצאים במצב כזה, היית רואה אותנו במצב שונה. אם אנחנו היינו ממנים את הבן אדם המתאים במקום המתאים, אז היית רואה שהמצב שלנו יותר טוב, היית רואה שרמת הלימודים אצלנו שונה, רמת העיר אחרת, הכול היה משתנה” (גבר בדואי)

”ב[רשות המקומית] מסתמכים המון על הקשרים, מי ראש [הרשות], את מי בחרת ואיזה משפחה. עד היום אנחנו סובלים מהבעיה הזו, גם בתחומים הגדולים, גם העובדים הסוציאליים, גם בהנדסה, כל מה שקשור ל[רשות] יש שם תפקיד לקשרים. שוכחים מהתעודות” (אישה בדואית)

נראה כי לתופעה זו שתי השפעות: צמצום אפשרויות ההעסקה והקידום של הנשים המשכילות, שלחלק ניכר מהן השכלה בתחום החינוך; שילוב עובדים מוכשרים פחות בתפקידים משמעותיים ברשויות המקומיות ושילוב מורים מוכשרים פחות בבתי הספר. רמת ההוראה הנמוכה נדונה בסעיף 1.2.1 לעיל ויש לה תמיכה בספרות (פלדמן וצרפתי, 2021). רמה נמוכה של הוראה משפיעה לרעה על שיעור התלמידים הבדואים הזכאים לתעודת בגרות וכן על יכולתם להשתלב בהשכלה גבוהה ובהכשרה טכנולוגית, ולבסוף על איכות התעסוקה שלהם.

4.3.2 הזדמנויות לתעסוקה

4.3.2.1 רכישת השכלה וכניסה לשוק העבודה בגיל צעיר

מן הספרות עולה כי תעסוקה אינה רק כלי לשיפור המצב הכלכלי כי אם גם אמצעי לחיזוק הערך העצמי וליצירת חיים עם משמעות, מעמד וערך חברתי (Bellah et al., 1985; Wrzesniewski et al., 1997). רבות מן המרואיינות בראיונות העומק דיברו על תעסוקה של נשים כעל אמצעי לחיזוק העצמאות של הנשים, על משמעותה כמקור הכנסה עצמאי ועל יכולת של נשים לקבל החלטות בנוגע לעצמן ולכלכל את עצמן.

”אם אני לא הייתי עובדת, אז הייתי מתגוררת עם ההורים שלי, [...] העבודה נתנה לי כוח ותמיכה לעשות את מה שאני רוצה” (אישה בדואית)

מרואיינים רבים ציינו כי יציאה לעבודה של נשים בדואיות מוצדקת יותר בהינתן שהאישה משכילה. יציאה לעבודה של אישה שאינה משכילה (בעיקר אם היא מבוגרת) מעידה על מצב כלכלי קשה של משק הבית ועשויה לפגוע בכבוד ראש המשפחה (שאחראי לפרנסה). לכן רכישת השכלה לא רק מאפשרת לנשים למצוא עבודה הולמת, היא גם מספקת עבורן את הלגיטימציה לצאת לעבוד ולהיות עצמאיות.

” [הלימודים] מאפשר להן [לנשים] לעבוד, להרוויח כסף, לפרנס את עצמן, מסתדרות עם החיים. וכך היא לא צריכה לבקש כסף מאנשים... כשיש לך כסף משלך זה עדיף” (אישה בדואית)

מן הספרות עולה כי בקרב קבוצות מיעוט, כמו הבדואים, המנגנון של ההשכלה ככלי לניעות חברתית מועצם (עראר ומוסטפא, 2009). בראיונות העומק עלה כי נוסף על כך, השכלה היא גם כלי לקידום מעמדה של האישה בתוך החברה הבדואית.

” אני אישית מאמינה שהתעודה זה הנשק של האישה, ללא תעודה בחברה קיצונית כמו החברה שלנו לצערי הרב, היא לא תצליח להתמודד או להתקדם” (אישה בדואית)

” מה זה משכילה מבחינתו? בטח, שתהיה עצמאית מבחינה כלכלית, אבל גם מבחינת השקפת עולם, עצמאית, שתהיה לה אישיות עצמאית יותר” (אישה בדואית)

השיפור במעמדה של האישה בתוך החברה הבדואית שמקנות השכלה ותעסוקה נובע גם מכוחה לתרום כלכלית למשק הבית בדרכים שלרבים מן הגברים המועסקים בעבודות זמניות אין: אישה המרוויחה שכר חודשי קבוע ממקום עבודה מסודר, כמו בית ספר, יכולה לבקש הלוואה למשק הבית מגופים מוסדיים.

” היו עשר מורות בבנק שאני מכירה באופן אישי... והן אמרו שבאו לקחת הלוואה... חיים מהלוואות, העיקר שתהיה יציבות בבית” (אישה בדואית)

כאמור, תעסוקה והשכלה של נשים נתפסות ככלים לעצמאות ולצבירת מעמד במשפחה ובחברה. מראיונות העומק עלה כי אישה שנישאת כאשר היא משכילה או מועסקת, לרוב תמשיך לעבוד גם במהלך הנישואין. ולכן, רוב הנשים שהתראיינו בראיונות העומק, כולל נשים שאינן משכילות, ציינו שמסיבה זו הן פועלות כדי שבנותיהן ירכשו השכלה ומקצוע טרם הנישואין.

” אימא תמיד הייתה אומרת לי תסיימו את הלימודים, הכי חשוב זה התעודה, אימא תמיד אומרת שאם היא הייתה חוזרת בזמן אז היא הייתה הולכת ללמוד, אלה המילים שלה” (אישה בדואית)

גם ממצאי הסקר מראים כי 94% מן הנשים ו-67% מן הגברים הסכימו שעדיף שאישה תלמד באוניברסיטה לפני שהיא מתחתנת. מכלול הממצאים עד כה מראים כי לימודים ותעסוקה בגיל צעיר הם הזדמנות לחיזוק עצמאותן של נשים בדואיות צעירות, הן כלכלית הן חברתית.

” עדיף שהן [הנשים] ילמדו קודם. אני מעדיפה שהיא [הבת] תלמד ותעבוד ואז היא חופשייה להתחתן או לא. אם היא מתחתנת כשהיא לא למדה, אז היא תשב בבית של בעלה. היא צריכה קודם ללמוד ולעבוד [...] ואז לעבור לגור עם בעלה, היא צריכה ללמוד כל עוד היא גרה בבית ההורים שלה” (אישה בדואית)

4.3.3.2 הזדמנויות השכלה לגברים צעירים

הקשר בין הכשרה והשכלה ובין תעסוקה איכותית עלה במחקר ממגוון מקורות המידע. בה בעת עלה גם כי על הגברים הבדואים לפרנס את המשפחה מייד עם הנישואם, ולכן רבים מהם יוצאים לשוק העבודה ללא השכלה או הכשרה מקדימה. עם זאת, בשנים

האחרונות ישנן עדויות לכך שהחל שינוי בתפיסת חשיבות ההכשרה של גברים. ב-2017 למשל, שיעור הגברים הבדואים בעלי תעודת הכשרה מקצועית היה הגבוה מבין כל הקבוצות באוכלוסייה – 25% מסיימים לאלף איש לעומת 11% בקרב כלל הגברים בישראל בגילי 25-40 (ניתוח מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של הלמ"ס). השכלה טכנולוגית או אקדמית בקרב גברים בדואים אינה נתפסת עדיין כחיונית כפי שהכשרה מקצועית נתפסת. אף על פי כן, מממצאי הסקר עולה כי 48% מן הנשים ו-66% מן הגברים תמכו בכך שגבר צריך ללמוד באוניברסיטה. תמיכה לכך עולה גם בראיונות העומק עם מעט מבני האוכלוסייה ובעיקר מאנשי מקצוע.

” מגיל צעיר, הגברים באוכלוסייה חונכו שתפקידם הוא להפסיק ללמוד כדי לפרנס את המשפחה. יש כאן עניין תרבותי. אולם, כבר היום יודעים באוכלוסייה שהכשרה מקצועית נותנת את האפשרות לפרנס את המשפחה בצורה מכובדת יותר” (איש מקצוע)

ניצניו של שינוי תפיסתי זה בנוגע להשכלת גברים בדואים צעירים הם הזדמנות לשלב יותר ויותר גברים צעירים בהשכלה (בין השכלה אקדמית בין הכשרה טכנולוגית). ברור הוא שהשכלה או הכשרה יעלו את איכות התעסוקה של הגברים. אולם יתרון נוסף שצוות המחקר זיהה בשילוב גברים צעירים בהשכלה הוא שעלייה בשיעור הגברים המשכילים גם תביא לכך שיותר גברים ייחשפו למודלים של נשים משכילות ועובדות, וכך יעלה הסיכוי לשיפור תעסוקת הנשים ולשינוי רחב ועמוק יותר בתעסוקת האוכלוסייה כולה.

כיוון שהגברים הצעירים יוצאים לשוק העבודה מייד בסיום לימודי התיכון ואף לפני כן, ההזדמנות להכוונת הנערים להשכלה ולהכשרה כצעד מקדים לכניסה לשוק העבודה מצויה בגיל הנעורים בתקופת בית הספר התיכון.

” יש לחשוף את בני השירות הלאומי, המעטים שעושים, ובתיכונים, אלה שלפני נשירה, לתוכניות השונות שנועדו לשלב אותם בעולם התעסוקה. הכשרות מקצועיות מגיל צעיר מובילות לכך שעוד לפני שבני הנוער מסיימים את התיכון, יש להם תעודות מקצועיות והכשרה. אם הצבא לא עושה בזה שימוש, אז יש פה נוער שנקודת הפתיחה שלו לתעסוקה היא גבוהה” (איש מטה)

4.3.2.3 צמיחה של הזדמנויות תעסוקה בקהילה

עסק פרטי בבית המשפחה בתחומים המקובלים לנשים. מראיונות העומק עלה כי נשים אינן נחשבות “נשים עובדות” אם הן מרוויחות שכר תמורת עבודה שהן מבצעות בתוך הבית בתחומי עיסוק לגיטימיים לנשים, כמו טיפול בילדים, בישול או שירותי כביסה. הבחנה זו מאפשרת לנשים להרוויח כסף בלי לערער על חלוקת התפקידים המסורתית ובכך להפחית התנגדות. ואכן, נשים שהתראיינו למחקר סיפרו על מיזמים שהקימו בבית, כמו בישול, אירוח מסורתי וטיפול בילדים, אשר מאפשרים להן לתרום להכנסת המשפחה, ובד בבד להמשיך להיות בבית ולטפל במשפחה ובמשק הבית.

” אפשר להכין מתנות, אפשר להזמין דברים למשל ב-150 שקלים, ולמכור את זה ב-200, וכך אני מרוויחה 50. יש הרבה נשים שעושות את זה בשכונה” (אישה בדואית)

הזדמנות זו לתעסוקה בולטת במיוחד בתחום הטיפול בילדים. כאמור לעיל, התפיסה המסורתית המתנגדת להוצאת פעוטות למסגרת חינוכית חוץ-משפחתית, הצמיחה פתרונות בתוך הקהילה, לפיהם קרובת משפחה או מכרה מטפלת בפעוטות בביתה. נראה כי מודלים כאלה לתעסוקה מתאימים יותר לנשים ללא השכלה, לנשים בוגרות יותר, ולנשים המתגוררות במועצות האזוריות ובמגורים הביתיים מוסדרים.

אפשרויות למסחר מקוון. בשיחות שנערכו עם אשת מקצוע מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, היא סיפרה על נשים רבות שאיתן היא עובדת שפתחו חנויות למסחר מקוון במרשתת. מנתוני הסקר הטלפוני עולה כי 16% מן הנשים ו-30% מן הגברים השתמשו באינטרנט לצורך מכירה של מוצרים. במובן זה המרחבים המקוונים וטכנולוגיות מידע ותקשורת (ICT) מאפשרים עבודה מרחוק ועשויים לסייע להתגבר על החסמים הנובעים מקושי לצאת או להתרחק מן הבית או מאזור המגורים (Chiner et al., 2017; Foley & Ferri, 2012; Manyika & Roxburgh, 2011; Raja, 2016). שימוש במרשתת לצורך מסחר יכול לסייע גם להתמודד עם הצורך של נשים להגביל את שעות העבודה כדי להיות זמינות למשפחה, או עם הצורך לטפל בילד או במבוגר עם מוגבלות (ר' לעיל).

על אף ההזדמנות, חשוב להנגיש את הטכנולוגיות הדיגיטליות לאוכלוסייה הבדואית כדי שאפשר יהיה להפיק מהן תועלת תעסוקתית. בין באמצעות שיפור האוריינות הדיגיטלית בין באמצעות שיפור תשתיות האינטרנט.

” בדואים צריכים ללמוד איך להשתמש במחשב, הם לא יודעים כי אין להם מחשבים, ואם יש מחשב אז אין תשתית אינטרנט” (אשת מטה)

על פי הסקר הטלפוני מרבית המשיבים השתמשו באינטרנט בשלושת החודשים שקדמו לו, 83% מן הנשים ו-92% מן הגברים (לעומת 90% מן הנשים ו-91% מן הגברים בכלל האוכלוסייה, הלמ"ס, 2022א'). בעלי השכלה תיכונית ויותר משתמשים באינטרנט בהיקפים גבוהים יותר ממשיבים ללא השכלה תיכונית. הפער בולט בעיקר בקרב הנשים: 98% מן הנשים המשכילות לעומת 75% מן הנשים ללא השכלה תיכונית, ו-98% מן הגברים המשכילים לעומת 90% מן הגברים ללא השכלה תיכונית.

4.3.2.4 הגדלת היצע מקומות תעסוקה בקרבת אזור המגורים

כפי שעלה מן הרקע למחקר וממצאי הסקר, האוכלוסייה הבדואית בנגב מתגוררת באזורים שברובם מרוחקים מאזורי תעשייה ומאזורי מסחר, ולכן היצע נמוך של מקומות תעסוקה בקרבת אזור המגורים מקשה על הבדואים לצאת לעבוד, ובמיוחד על הנשים. הצורך במקומות עבודה בקרבת אזורי המגורים מועצם גם לנוכח השיעור הגבוה של נשים שתחום עיסוקן הוא חינוך למול היצע מקומות התעסוקה המוגבלים בתחום החינוך ביישובים הבדואיים, וכן לנוכח הצורך של רבות מן הנשים העובדות לעבוד בשעות היום המוקדמות כדי לממש את מחויבותן לטפל במשפחה ובמשק הבית. צרכים אלו הם הזדמנות לפתח תעסוקה מקומית בתוך הרשויות.

” צריך לחזק את התעסוקה המקומית בתוך הרשויות. זה זמין לאלו שלא יכולים מכל סיבה שהיא לצאת מאזור היישוב וגם כך הרשויות יוכלו להתבסס על זה בתור מקור הכנסה” (אשת מקצוע)

מראיונות העומק עם אנשי מטה עלה כי פיתוח אזור תעשייה גדול (בדומה לפארק התעסוקה 'עידן הנגב') מצריך תשתיות שעלותן גבוהה והקמתן דורשת זמן (למשל, תשתיות מים, ביוב וכבישים). לכן הם הציעו למקד את המאמצים בביסוס תעסוקה מקומית, ביישובים או בקרבתם, שדורשת השקעה מצומצמת יותר בתשתית.

”אם בונים אזורי תעשייה בונים אותם לרוב מחוץ ליישובים, אבל זה לא נותן מענה לבעלי עסקים קטנים ולנשים שלא יכולות לצאת מחוץ ליישוב, אין מענה מידי. אזורי תעשייה דורשים תשתיות ביוב משמעותיות וכבישים גדולים, זה מנכח עלויות ולא נותן לבעלי העסקים מענה. צריך להקים עסקים ושירותים קטנים לתושב בתוך היישוב. שלא יהיה עוד עידן הנגב” (אשת מטה)

תעסוקה מקומית גם מתאימה יותר לדפוסי התעסוקה הנשיים המקובלים באוכלוסייה (כפי שצוין לעיל), ובכוחה גם לחזק את המעסיקים המקומיים ואת הרשויות המקומיות.

4.3.2.5 חיזוק הנהגה מקומית שיכולה לזרז שינויים בתעסוקה

ראיונות העומק עם אנשי מטה ואנשי מקצוע הצביעו על היותה של הנהגה המקומית באוכלוסייה הבדואית אחד הגורמים החשובים בעיצוב דפוסי התעסוקה של נשים בדואיות. מן הראיונות עלה כי מצד אחד, ההנהגה יכולה להיות חסם לתעסוקה של נשים, ובמיוחד ההנהגה הדתית שמחזקת נורמות מסורתיות התומכות בדפוסי השכלה ותעסוקה מסורתיים. מן הצד האחר, אנשי המטה שהתראיינו למחקר הצביעו על ההשפעה הניכרת של ההנהגה המקומית על התושבים ולכן הקנו חשיבות רבה לרתימתה ליצירת השינוי ולבניית פורומים מקצועיים ברשויות המקומיות שיוכלו לסייע בגיבוש תוכניות פיתוח מקומיות על פי הצרכים המקומיים.

”המפתח זה לפנות לבכירים, לשכנע אותם ולא רק את אנשי המקצוע לגבי התוכניות ושיתוף הפעולה, ואז זה ייתן דחיפה לאוכלוסייה לשתף פעולה. צריך למצוא סוכני שינוי מתוך האוכלוסייה עצמה” (איש מטה)

אנשי המטה הדגישו גם את העברת הסמכות והאחריות לבני האוכלוסייה עצמה:

”הסיוע חייב להיות בגובה העיניים. מנהל לשכת רהט הוא בדואי, והמאמנים התעסוקתיים הם בדואים גם כן. כאשר כוח האדם מגיע מתוך החברה הבדואית עצמה ומעניק לה סיוע, הגורמים החזקים מתוך החברה עצמה מושכים את שאר החברה למעלה. אין פה פטרונות” (איש מקצוע)

5. מגבלות המחקר

למחקר כמה מגבלות אשר עלולות להשפיע על יכולת ההכללה של ממצאיו:

- המחקר נערך בתקופה מאתגרת שבה התפרצה מגפת הקורונה אשר, בין השאר, טלטלה את שוק העבודה בישראל וכגעה משמעותית בתעסוקת האוכלוסיות הניצבות בתחתית הסולם חברתי-כלכלי בישראל, בהן האוכלוסייה הבדואית בנגב. בעקבות זאת ביצע הסקר נדחה לאחר תקופת הסגרים ושאלוני המחקר הותאמו לכך.
- אומנם ערכי הכנסת האורחים של החברה הבדואית בנגב סייעו למראיינים במחקר להיכנס אל בתיהם של המרואיינים ולשמוע את קולם האותנטי ללא מחיצות. אולם, רמת הביטחון האישי הנמוכה במרחב הבדואי והחשדנות של האוכלוסייה במוסדות המדינה ובזרים (במיוחד בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים), הקשו על צוות המחקר ליצור קשר ישיר עם חלק ניכר מן התושבים ולכן הוא נאלץ להיעזר בגורמים מתווכים מן האוכלוסייה.
- במהלך המחקר היה צורך להתמודד עם אתגר שפתי. איסוף הנתונים התבצע בערבית ואילו ניתוח המידע שנאסף התבצע בעברית. לצורך כך תורגמו השאלונים וכן הנתונים שנאספו. כדי לגשר על פערי השפה התקיים שיתוף פעולה במשך כל המחקר עם חוקרות, אנשי ונשות מקצוע ויועצות מן החברה הערבית והבדואית.
- איסוף נתונים ישיר במיוחד באוכלוסייה הערבית בישראל עלול לסבול מהטיה בשל רצייה חברתית של הנשאלים.
- אוכלוסייה משכילה יותר וכן קרובה יותר לתעסוקה נוטה לענות לסקרים בשיעורים גבוהים יותר. כדי להתמודד עם אתגר זה נתוני הסקר שוקללו על פי מאפייני המשיבים ליצירת מדגם מייצג של האוכלוסייה הבדואית.
- המידע המנהלי מבוסס ברובו על דיווחים למוסדות המדינה בדגש על דיווחים למס הכנסה ולמרשם האוכלוסין. ככל שדיווחי האוכלוסייה אינם מדויקים עלולה להיות הטיה בממצאי הניתוחים המבוססים על הנתונים הללו. כמו כן המידע המנהלי אשר היה זמין למחקר הוגבל לשנתוני לידה מסוימים ולכן לא התאפשר לנתח נתונים על כלל האוכלוסייה.
- סקרי הלמ"ס אינם דוגמים באופן שוטף את האוכלוסייה המתגוררת בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים. כמו כן מספר הנדגמים הבדואים בסקרי הלמ"ס השוטפים נמוך ובמקרים רבים אינו מאפשר ייצוג מובהק סטטיסטית של האוכלוסייה הבדואית אף בשמונה-עשר היישובים.
- גבולות המחקר: המחקר ערך בחינה רוחבית של החסמים וההזדמנויות לתעסוקת האוכלוסייה הבדואית, אולם לא בחן את השפעותיהן של התערבויות ספציפיות על התעסוקה.

6. סיכום

מטרת העל של המחקר הייתה לבחון אם נוסף על החסמים המוכרים לתעסוקה יש גורמים חברתיים ותרבותיים המשפיעים על דפוסי התעסוקה של האוכלוסייה הבדואית. לשם כך, נבחנו מגמות התעסוקה של האוכלוסייה לאורך זמן, מופי ההזדמנויות והחסמים לתעסוקה של האוכלוסייה ונבחנה התאמת כלי מדיניות לקידום התעסוקה, בדגש על תעסוקת הנשים הבדואיות.

מן המחקר עלה כי בעשור האחרון חלה עלייה במדדי התעסוקה העיקריים בקרב גברים ונשים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב, אולם מאז 2017 מגמת עלייה זו בקרב הגברים נבלמה והפערים לעומת כלל האוכלוסייה התייצבו במרבית מדדי התעסוקה, הן בקרב גברים הן בקרב נשים. ממצאי המחקר תומכים בקיומם של חלק מן הגורמים שמובאים בספרות כמסבירים את הריחוק היחסי של האוכלוסייה הבדואית משוק העבודה, ובהם מיעוט השכלה והכשרה, פרוץ ילודה גבוה, מיעוט הזדמנויות לתעסוקה בתוך היישובים, מוגבלות פיזית של הפרט או בני משפחתו ובמידה מועטה גם מחסור בתחבורה ציבורית. אולם פרט לכך, המחקר מראה כי לנורמות החברתיות השפעה ניכרת על דפוסי ההשכלה והתעסוקה של הנשים והגברים הבדואים, וכי הן משפיעות גם על החסמים לתעסוקה המוכרים שצוינו לעיל.

חלק מכלי המדיניות שיושמו עד כה, ובהם תגבור תחבורה ציבורית, בניית מעונות יום מפוקחים, עידוד השכלה ומתן תמריצים למעסיקים, אומנם פעלו כדי לצמצם את החסמים המוכרים לתעסוקה אולם לא התחשבו במידה מספקת במבנה החברה הבדואית או בציפיות החברתיות מן הבדואיות והבדואים. אפשר לשער שלנוכח זאת כלים אלו היו מוגבלים ביכולתם לשפר את מצב התעסוקה באוכלוסייה זו.

המחקר מראה כי מבין הפעולות שבהן נקטה הממשלה עד כה רצוי להמשיך ולהשקיע בהרחבת אזורי מסחר מקומיים, בשדרוג המיומנויות ושיפור הכישורים (בעיקר בקרב הצעירים) ובתמיכה במסגרות טיפול לילדים לאימהות עובדות תוך התאמתם למודלים הקיימים בקהילה ובהתאם למקובל בחברה הבדואית. כמו כן המחקר מצביע על כיווני פעולה חדשים אפשריים, ובהם מיסוד מנגנון שיתוף פעולה ותיאום בין הגופים הרלוונטיים, הכללת רכיב התאמה תרבותית לכל כלי המדיניות, הנגשת ארגז כלים המעודד עצמאות לנשים בגיל צעיר, הפניית מאמצים לשיפור ההשכלה וההכשרה הטכנולוגית של גברים צעירים, השקעה במודלים של הכנה לעבודה ולחיים הבוגרים בקרב הנערים והנערות כבר בבתי הספר העל-יסודיים ומייד בסיומם, ביסוס תשתית תעסוקה מקומית, חיזוק מודלים לתעסוקה שצמחו בקהילה וחיזוק הביטחון האישי במרחב הציבורי.

להלן מובאים בקצרה חסמי התעסוקה הבולטים שעלו מן המחקר וההזדמנויות שזוהו לשיפור התעסוקה, לאחריהם עקרונות לפיתוח מדיניות והמלצות לפעולה.

6.1 חסמים מרכזיים לתעסוקה

- **רמות ההשכלה הנמוכות של האוכלוסייה הבדואית מצמצמות את אפשרויות התעסוקה.** שיעור הגברים והנשים המשכילים מן האוכלוסייה הבדואית הוא נמוך במידה ניכרת משיעור זה בשאר האוכלוסייה בישראל.

- **תפיסות חברתיות בנוגע לתעסוקה ולהשכלה בחברה הבדואית.** התרבות הבדואית בבסיסה היא מסורתית, פטריארכלית ובעלת מאפיינים קולקטיביים. בשנים האחרונות החברה מצויה במעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית, אולם התפיסות המסורתיות עדיין משפיעות השפעה ניכרת על דפוסי התעסוקה וההשכלה של הבדואיות והבדואים.
- **תפקיד האישה הבדואית הוא לטפל בילדים ובמשק הבית.** הציפייה החברתית מן הנשים לטפל בילדים ובמשק הבית עלתה במחקר כאחד החסמים המרכזיים לתעסוקת נשים.
- **תפקיד הגבר הבדואי הוא לפרנס את המשפחה.** מן המחקר עלה כי גברים בדואים מצופים לפרנס את המשפחה מייד עם הינשואם, ולכן רבים מהם יוצאים לשוק העבודה ללא השכלה מספקת או הכשרה מקדימה.
- **תחומי ההשכלה והתעסוקה המקובלים לנשים בחברה הבדואית.** החברה הבדואית תופסת תחומי השכלה ותעסוקה מסוימים כלגיטימיים לנשים ובמיוחד: חינוך, טיפול בילדים או בזקנים, ניקיון ומשק בית. לכן נוצר עודף של נשים שפונות להשכלה ועבודה בתחומים אלו, ובמיוחד בחינוך, ומחסור בנשים שפונות למקצועות אחרים.
- **דפוסי שימוש במעונות יום.** מעונות היום ביישובים הבדואיים מאוכלסים בשיעורים נמוכים מאוד ביחס לכלל האוכלוסייה. ממצאי המחקר עלה כי מחסור במעונות יום או העלות הגבוהה של ההשתתפות בהם אכן מקשים על יציאה של נשים לעבודה, אך במידה פחותה מן הצורך לטפל בילדים ובמשק הבית. כמו כן עלה כי הסיבות לשימוש המועט במעונות יום הן התנגדות חברתית להוצאת פעוט למסגרת חוץ-משפחתית וכן קיומן של חלופות זולות יותר בקהילה, שנתפסות לגיטימיות יותר.
- **היצע נמוך של מקומות עבודה בקרבת אזור המגורים.** האוכלוסייה הבדואית בנגב מתגוררת באזורים שברובם מרוחקים מאזורי תעשייה ואזורי מסחר, ולכן רוב האוכלוסייה הבדואית תלויה במקורות תעסוקה מחוץ ליישובים. חסם זה בולט יותר בקרב תושבי המועצות האזוריות וריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים לעומת תושבי העיר רהט. חסם זה לתעסוקת נשים קשור במגוון חסמים אחרים שהוצגו לעיל ואינו עומד בפני עצמו.
- **מחסור בתחבורה ציבורית.** ממצאי המחקר מעלים תמונה מורכבת בנוגע למידה שבה מחסור בתחבורה ציבורית הוא חסם מרכזי לתעסוקה. מצד אחד לא היו נשים וגברים שאינם מועסקים אשר השיבו בסקר כי מחסור בתחבורה ציבורית הוא הסיבה העיקרית לכך שהם לא עובדים. מן הצד האחר, כאשר נשאלו אם היעדר תחבורה ציבורית בקרבת הבית מקשה על יציאתם לעבודה שיעור ניכר מהם הסכימו במידה רבה ורבה מאוד עם היגד זה – יותר בקרב המתגוררים במועצות האזוריות ובריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים לעומת העיר רהט. עוד עלה מן המחקר כי גם כאשר התחבורה הציבורית טובה, היא איננה בהכרח פתרון מספק לנסיעת נשים לעבודה באופן יום-יומי וישנה העדפה לפתרונות נסיעה אחרים, דוגמת רכב פרטי והסעות מאורגנות של המעסיק.
- **התמודדות עם מצבי חולי ומוגבלות.** מגבלה פיזית או מחלה ממושכת עלו במחקר כסיבה העיקרית לכך שגברים אינם עובדים וכסיבה השנייה לכך שנשים אינן עובדות. עוד עלה כי מצב בריאות ירוד של בני המשפחה, מבוגרים או ילדים, מגביל את יציאתן של נשים לעבוד בשל הציפייה מהן לטפל בכל בני הבית, כולל ילדים ומבוגרים עם מוגבלות או מחלה.
- **אפליה בשוק העבודה.** מן המחקר עולה כי אפליה אינה חסם מרכזי עבור נשים בדואיות ביציאתן לעבודה. גברים דיווחו על אפליה בשיעורים גבוהים יותר מן הנשים אך עדיין בשיעורים נמוכים מן החסמים האחרים.

- **אפליה על בסיס היכרות או קרבה משפחתית.** אף שאפליה בשוק העבודה עלתה כחסם משני, אפליה על בסיס היכרות או קרבה משפחתית בתוך האוכלוסייה הבדואית עצמה עלתה כאתגר לתעסוקה במרבית ראיונות העומק – חלק ממנהלי בתי הספר ומנהלי הרשויות המקומיות מעסיקים או מקדמים מורים ועובדים על פי שייכות משפחתית ולא על פי כישורים. מן המחקר עולה כי לאפליה על בסיס היכרות וקרבה משפחתית שתי השפעות: צמצום אפשרויות ההעסקה והקידום של הנשים המשכילות, שחלק ניכר מהן הוא בעל השכלה בתחום החינוך, ושילוב עובדים מוכשרים פחות ברשויות המקומיות ומורים מוכשרים פחות בבתי הספר.

6.2 הזדמנויות לתעסוקה

- **רכישת השכלה וכניסה לשוק העבודה בגיל צעיר.** מן המחקר עלה כי יציאה לעבודה של נשים בדואיות מוצדקת יותר בהינתן שהאישה משכילה. יציאה לעבודה של אישה שאינה משכילה מעידה על מצב כלכלי קשה של משק הבית ועשויה לפגוע בכבוד ראש המשפחה. לכן רכישת השכלה לא רק מאפשרת לנשים למצוא עבודה הולמת, היא גם מספקת עבורן את הלגיטימציה לצאת לעבוד ולהיות עצמאיות. בדומה להשכלה, גם תעסוקה של נשים עלתה כאמצעי לחיזוק עצמאותן ולצבירת מעמד במשפחה ובחברה.
- **הזדמנויות השכלה לגברים צעירים.** מן המחקר עלו עדויות לכך שהחל שינוי בתפיסת חשיבות ההכשרה וההשכלה של גברים. השכלה טכנולוגית או אקדמית בקרב גברים בדואים אינה נתפסת עדיין כחיונית כפי שהכשרה מקצועית נתפסת. עם זאת, רבים מן המשיבים לסקר תמכו בכך שגבר צריך ללמוד באוניברסיטה. ניצניו של שינוי תפיסתי זה בנוגע להשכלת גברים בדואים צעירים הם הזדמנות לשלב יותר ויותר גברים צעירים בהשכלה (בין השכלה אקדמית, בין הכשרה טכנולוגית). ברור הוא שהשכלה או הכשרה יעלו את איכות התעסוקה של הגברים. אולם יתרון נוסף שצוות המחקר זיהה בשילוב גברים צעירים בהשכלה גבוהה או הכשרה טכנולוגית הוא שעלייה בשיעור הגברים המשכילים גם תביא לכך שיותר גברים ייחשפו למודלים של נשים משכילות ועובדות, וכך יעלה הסיכוי לשיפור תעסוקת הנשים ולשינוי רחב ועמוק יותר בתעסוקת האוכלוסייה כולה.
- **רישיון נהיגה לנשים.** לרישיון נהיגה יש חשיבות בכל הנוגע לתעסוקה של נשים משום שהוא מהווה אמצעי לחיזוק עצמאותן (יחד עם תעסוקה, השכלה וחשבון בנק). כמו כן ההעדפה של נשים לנסוע ברכב פרטי קשורה גם לתחושת הביטחון האישי הנמוכה שהן חוות בעת ההמתנה לאוטובוס או להסעה פרטית.
- **צמיחה של הזדמנויות תעסוקה בקהילה.** מן המחקר עלה כי נשים אשר מרוויחות שכר תמורת עבודה שהן מבצעות בתוך הבית בתחומי עיסוק לגיטימיים, כמו טיפול בילדים, בישול או שירותי כביסה, אינן נחשבות נשים עובדות. הבחנה זו מאפשרת לנשים להרוויח כסף בלי לערער על חלוקת התפקידים המסורתית ובכך להפחית התנגדות. ואכן, נשים שהתראיינו למחקר סיפרו על מיזמים שהקימו בבית אשר מאפשרים להן לתרום להכנסת המשפחה, ובד בבד להמשיך להיות בבית ולטפל במשפחה ובמשק הבית.
- **חיזוק אפשרויות תעסוקה בקרבת אזור המגורים.** ההיצע הנמוך של מקומות תעסוקה בקרבת אזור המגורים מקשה על יציאה לעבודה, ובמיוחד של נשים. הצורך במקומות עבודה בקרבת אזורי המגורים מועצם גם לנוכח השיעור הגבוה של נשים

שתחום עיסוקן הוא חינוך למול ההיצע המוגבל של מקומות תעסוקה בתחום זה ביישובים הבדואיים, וכן לנוכח הצורך של רבות מן הנשים העובדות לעבוד בשעות היום המוקדמות כדי לממש את מחויבותן לטיפול במשפחה ובמשק הבית. צרכים אלו הם הזדמנות לפתח תעסוקה מקומית בתוך הרשויות.

- **חיזוק הנהגה מקומית שיכולה לזרז שינויים בתעסוקה.** המחקר הצביע על היותה של ההנהגה המקומית באוכלוסייה הבדואית אחד הגורמים החשובים בעיצוב דפוסי התעסוקה של נשים בדואיות. מצד אחד, ההנהגה יכולה להיות חסם לתעסוקה של נשים, ובמיוחד ההנהגה הדתית שמחזקת נורמות מסורתיות התומכות בדפוסי השכלה ותעסוקה מסורתיים. מן הצד האחר, להשפעה הניכרת של ההנהגה המקומית על התושבים חשיבות רבה לרתימתה ליצירת השינוי ולבניית פורומים מקצועיים ברשויות המקומיות שיוכלו לסייע בגיבוש תוכניות פיתוח מקומיות על פי הצרכים המקומיים.

7. עקרונות לפיתוח מדיניות והמלצות לפעולה

7.1 עקרונות לפיתוח מדיניות

1. **לנוכח המורכבות של תחום התעסוקה וחלקה הניכר של התרבות בעיצובם של דפוסי ההשכלה והתעסוקה, מומלץ לאמץ עיקרון של "תיאום והתאמה" ברמת המערכת. מוצע:**

א. למסד מנגנון תיאום בין-משרדי לתכלול עבודת הממשלה בתחום התעסוקה. המנגנון יכלול את משרדי הממשלה הרלוונטיים, בהם משרד הרווחה והביטחון החברתי, משרד העבודה ומשרד החינוך; שירות התעסוקה; מרכזי ריאן; הרשויות המקומיות; וארגוני חברה רלוונטיים

ב. לבצע התאמה תרבותית של כל התוכניות וכלי המדיניות לאוכלוסייה הבדואית, ובכל השלבים – הפיתוח, הניסוי וההטמעה, בדגש על הכללת נציגי האוכלוסייה הבדואית בכל אחד מהם

2. **לנוכח הקשר ההדוק בין רמות ההשכלה ובין שיעור התעסוקה, במיוחד בקרב הנשים, מומלץ לאמץ עיקרון של "השכלה תחילה", המטמיע את חשיבות פיתוח ההון האנושי ורכישת ההשכלה וההכשרה בגיל צעיר. מוצע:**

א. לסייע לנשים צעירות לרכוש השכלה גבוהה (כולל הכשרה טכנולוגית) ולהיכנס לשוק התעסוקה בגיל צעיר

ב. להגביר את המודעות בקרב גברים צעירים לתרומה של השכלה גבוהה או הכשרה טכנולוגית לפוטנציאל ההשתכרות, ולעודד אותם לרכוש השכלה גבוהה והכשרה טכנולוגית

ג. לעודד גיוון ההשכלה והתעסוקה בקרב נשים וגברים

ד. לשלב תוכניות לשיפור ההון האנושי ותוכניות הכנה לעולם העבודה כבר בבתי הספר העל-יסודיים

3. **לנוכח הציפיות החברתיות מן הנשים הבדואיות, הן בתחום הבית והמשפחה הן בתחומי ההשכלה והתעסוקה, מומלץ לאמץ עיקרון של "עצמאות המשלבת אימוץ כללים", המעודד עצמאות בקרב נשים אך גם מאמץ את הכללים החברתיים הקיימים ומזהה בתוכם הזדמנויות לתעסוקה. מוצע:**

א. להנגיש לנשים בגיל צעיר ארגז כלים המעודד עצמאות: השכלה, רישיון נהיגה, חשבון בנק ותעסוקה

ב. לעודד יוזמות עצמאיות של נשים (בעיקר נשים בוגרות או נשים עם מיומנויות נמוכות), בדגש על מודלים שנחשבים לגיטימיים בקהילה

ג. להגדיל את היצע מקומות העבודה במקצועות הנתפסים לגיטימיים לנשים, ביישובים הבדואיים או בסמוך להם (בדגש על היישובים המרוחקים)

ד. לקדם פתרונות תחבורה בטוחים לנשים שמותאמים לנומרות התרבותיות בנוגע לנראות במרחב הציבורי: כולל שאטלים או הסעות מאורגנות לאזורי תעסוקה, רישיון נהיגה והקמת מרחבים מוגנים בעת ההמתנה לתחבורה

ה. לנקוט פעולות להסרת חסמים לתעסוקה הקשורים במוגבלות ובחולי כרוני של נשים ושל בני משפחה שבהם הן מטפלות

ו. לרתום את ההנהגה המקומית לטובת הטמעתן של תוכניות תעסוקה וקבלתן על ידי הקהילה. להנהגה המקומית השפעה ניכרת על התושבים ומכאן נובעת חשיבות רתימתה ליצירת השינוי

4. **לנוכח רמת הביטחון האישי הנמוכה והאתגרים הכרוכים בהפעלת כלים לשיפורה, מומלץ לאמץ עיקרון של "אכיפה ועקיפה", המייצר מרחב המאפשר מסחר ושגשוג אך אינו ממתין ליציבות ארוכת טווח ליישום מדיניות תעסוקה:**

- א. להגביר את המאמצים לחיזוק הביטחון האישי במרחב הציבורי כגורם המקדם את פעילותו של שוק (תעסוקה) מתפתח
- ב. ליצור מסגרות תעסוקה מגוונות שאינן תלויות במחלוקות על קרקעות

7.2 המלצות לפעולה

כדי לשפר את מצב התעסוקה באוכלוסייה הבדואית, מומלץ לפתח דרכי פעולה המדגישות התאמה תרבותית ופירוק חסמים לתעסוקה, ולקדם תוכניות תעסוקה המותאמות למאפיינים של קבוצות בתוך האוכלוסייה הבדואית, כולל בני ובנות נוער, צעירים וצעירות, נשים, נשים עם מיומנויות וכישורים נמוכים ומעסיקים.

המלצות רוחביות הנוגעות לפעילות מערכתית

- א. להתאים כל תוכנית למאפייני התרבות הבדואית החל משלב התכנון, הפיילוט והביצוע תוך שיתוף בני האוכלוסייה בכל השלבים
- ב. להקים ועדת תיאום בין-משרדית לתכלול עבודת הממשלה בתחום התעסוקה. הוועדה תכלול את משרדי הממשלה הרלוונטיים, בהם משרד הרווחה והביטחון החברתי, משרד העבודה ומשרד החינוך; שירות התעסוקה; מרכזי ריאן; הרשויות המקומיות; וארגוני חברה רלוונטיים

- ג. להגביר את המאמצים לחיזוק הביטחון האישי במרחב הציבורי כגורם המקדם את פעילותו של שוק (תעסוקה) מתפתח
- ד. לקדם מקומות תעסוקה שאינם תלויים במחלוקות על קרקעות באמצעות תעסוקה מבוססת אינטרנט, הקמת מרכזי תעסוקה במבנים קיימים ובשטחים שאינם במחלוקת

בני ובנות נוער

- א. הכנה לעולם העבודה בבתי הספר העל-יסודיים באמצעות:
 - הקניית ידע וכלים שיסייעו לתלמידים בבניית קריירה בעתיד
 - פיתוח כישורים רכים אשר יסייעו לתלמידים להשתלב בשוק העבודה ויחזקו את הקשר בין הלימודים בתיכון לתעסוקה
- ב. להנגיש לנערות ולצעירות ארגז כלים המעודד עצמאות: רישיון נהיגה, חשבון בנק, השכלה ותעסוקה (מוטב כמענה אוניברסלי בבתי הספר, אך אפשר גם כמענה במרכזי תעסוקה או במרכזי צעירים)
- ג. לחשוף את בנות ובני הנוער למודלים של נשים בדואיות מעוררות השראה מבחינה תעסוקתית, כדי לעודד השכלה ותעסוקה של נערות וגיוון בתחומי ההשכלה והתעסוקה

צעירים וצעירות

- א. לקדם תוכניות מסוג שנת מעבר (gap year), שכוללות הכנה לחיי קריירה ותעסוקה לצעירים ולצעירות. יש להתמקד בשיפור כישורים, בהנגשת הזדמנויות קריירה, בהכנה לאקדמיה או להכשרות טכנולוגיות, בגיבוש תמונת עתיד, בהטמעת ערכים של מנהיגות ותרומה לקהילה וביצירת רשת חברתית על-שבטית
- ב. לקדם תוכניות המשלבות הכשרה טכנולוגית, כולל הרחבה של תוכניות קיימות (למשל, "[אשב"ל](#)") והתאמתן לנורמות המקובלות בנוגע להשכלה של נשים
- ג. לפתח תוכניות חדשות ולחזק תוכניות קיימות להכוון ללימודים אקדמיים מותאמים לצורכי שוק העבודה ולדייק את המענים של תוכניות אקדמיה לצרכים השונים של נשים וגברים כדי לצלוח את הלימודים לתואר (למשל, תוכנית "[רואד](#)" של המועצה להשכלה גבוהה, או תוכנית "[שער לאקדמיה](#)")
- ד. ללוות ולחנך נשים צעירות בתהליכי ההשכלה/ ההכשרה וההשתלבות בתעסוקה
- ה. להגביר את המודעות בקרב גברים צעירים לתרומה של השכלה גבוהה או הכשרה טכנולוגית לפוטנציאל ההשתכרות, ולעודד אותם לרכוש השכלה או הכשרה טרום כניסה לשוק התעסוקה
- ו. לעודד גיוון ההשכלה והתעסוקה בקרב צעירות וצעירים:
- הכוון לימודי תוך התמקדות במקצועות בפריזם גבוה, לצעירים ולצעירות
 - גיבוש תמריצים לעידוד נשים צעירות להשתלב במקצועות לימוד בביקוש (למשל, מענקי לימוד, מלגות וכד')

נשים (כללי)

- א. לקדם פתרונות תחבורה בטוחים לנשים שמותאמים לנורמות התרבותיות בנוגע לנראות במרחב הציבורי, כולל:
- שאטלים או הסעות מאורגנות לאזורי תעסוקה
 - רישיון נהיגה
 - הקמת מרחבים בטוחים ומוגנים בעת ההמתנה לתחבורה
- ב. לנקוט פעולות להסרת חסמים לתעסוקה הקשורים במוגבלות ובחולי כרוני של נשים ושל בני משפחה שבהם הן מטפלות:
- קידום חלופות תעסוקה עצמאית בקהילה לנשים שנדרשות לטפל בבני משפחה חולים או עם מוגבלות
 - הגברת מודעות לאפשרויות תעסוקה גם במצבי חולי ומוגבלות
 - הקמת מסגרות יום לאנשים עם מוגבלות בתוך הקהילה הבדואית (כולל מסגרות תעסוקה מוגנת)
 - הגברת מודעות לנושא המוגבלות כדי להפחית תיוג שלילי, כולל הסברה בבתי הספר, במוקדי קהילה (למשל, מסגדים) ובמסגרות אוניברסליות (תחנות טיפת חלב, קופות חולים וכד') (ר' סופר-פורמן ואח', 2022)

נשים עם מיומנויות וכישורים נמוכים (או נשים מבוגרות)

- א. לקדם יוזמות עצמאיות של נשים בקהילה, בדגש על מודלים קיימים שנחשבים לגיטימיים בקהילה
- ב. לקדם תוכניות על פי מודל יד ביד לפתיחת עסק (טיוב פעילות מעו"ף), כולל יועצות המתמחות בסיוע בפתיחת העסק ובליווי של נשים אשר מפעילות מסגרות תעסוקה בבית (עסקים זעירים), עם דגש על מומחיות בתחומים האלה:
- משפחתונים לטיפול בפעוטות (גם כמענה למיעוט השימוש במעונות הציבוריים לגיל הרך)
 - מלאכות יד מסורתיות
 - תיירות, מזון וקייטרינג
- ג. לקדם הכשרות והדרכות לתמיכה בנשים עצמאיות שיש להן עסקים, עם דגש על כלים דיגיטליים להפעלת חנויות באינטרנט

כלל האוכלוסייה

- א. לנקוט פעולות לחיזוק האוריינות הדיגיטלית לאוכלוסייה הבדואית (הן כאמצעי לשיפור אפשרויות התעסוקה, הן כאמצעי לסייע לסטודנטים בדואים לעמוד במחויבויותיהם האקדמיות):
- חיזוק אוריינות דיגיטלית בבתי הספר
 - הקמת מרכזים להקניית כישורים דיגיטליים לכלל האוכלוסייה (אפשר לשלב גם הקניית כישורי בסיס וכישורים רכים)
- ב. להרחיב תוכניות קיימות להקניית השפה העברית למבוגרים (ובמיוחד למחפשי עבודה), ולשפר תוכניות להוראת העברית במסגרות החינוך הבסיסי (12 שנות לימוד)

מעסיקים

- א. להעניק למעסיקים מענקים עבור הסעות מאורגנות של נשים ממרכזי מגורים למרכזי תעסוקה

עוד פרסומים של המכון בנושא

לך, י. (2023). פערי מידע בנוגע לאוכלוסייה הבדואית בנגב. דמ-929-23.

דויטש, צ., תירוש, א., לוי, נ. וסומך, ס. (2021). השפעת מרכזי ריאן להכוון תעסוקתי באוכלוסייה הערבית על מצב התעסוקה. דמ-857-21.

סומך, ס., מיעארי, ס. וחסן, ס. (2020). התעסוקה בקרב האוכלוסייה הערבית בעת משבר הקורונה: אתגרים הזדמנויות ומרחבי השפעה. ג'וינט-ישראל תבת, הפורום הכלכלי הערבי ומכון מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל. מ-174-20.

אייל, י., קינג, י., פרנקל, מ. ותירוש, א. (2018). התוכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית בנגב (החלטת הממשלה 3708): דוח מסכם. דמ-772-18.

לוי, נ. ודויטש, צ. (2017). הערכת עלות-תועלת של תוכנית אשת חיל. דמ-720-17.

אייל, י., חסן, ס., פרנקל, מ. וקינג, י. (2016). התוכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית בדרום: חינוך – דוח שני על החלטת הממשלה 3708. דמ-738-16.

את הפרסומים אפשר להוריד ללא תשלום מאתר המכון: brookdale.jdc.org.il

מקורות

- אבוסריחאן, נ. (2009). *הפריון בחברה בדואית בנגב*. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך למדעי החברה". אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- אבו-רביעה קווידר, ס. (2008). *מודרות ואהובות: סיפורן של נשים בדוויות משכילות*. מאגנס.
- אייל, י., קינג, י., פרנקל, מ. ותירוש, א. (2018). *התוכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית בנגב (החלטת הממשלה 3708): דוח מסכם*. דמ-772-18. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/program-to-promote-economic-growth-and-development-for-the-bedouin-population-in-southern-israel-government-resolution-3708-summary-report/>
- אלמסי, א. ווייסבלאי, א. (2020). *אוכלוסיית הבדואים בנגב מבחר נתונים*. מרכז המחקר והמידע של הכנסת. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/1b42e9c5-70e0-ea11-8107-00155d0aee38/2_1b42e9c5-70e0-ea11-8107-00155d0aee38_11_16417.pdf
- אלקרינאוי, ע. וסלונים-נבו, ו. (2005). *נישואין פוליגמיים ומונוגמיים: השפעתם על המצב הנפשי והחברתי של נשים בדואיות-ערביות*. בתוך ר. לב-וילזל, ג. צוויקל. ונ. ברק (עור'), "שמרי נפשך" – *בריאות נפשית בקרב נשים בישראל* (עמ' 149-168). המרכז לחקר וקידום בריאות האישה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב ומאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/guard-soul-mental-health-among-women-israel/>
- אנדבלד, מ., גוטליב, ד., הלר, א. וכראדי, ל. (2019). *ממדי העוני והפערים החברתיים - דוח שנתי, 2018*. המוסד לביטוח הלאומי. https://www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Pages/oni2018.aspx
- בן-דוד, י. (2004). *הבדווים בישראל – היבטים חברתיים וקרקעיים*. המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- בנק ישראל. (2013). פרק ה' השפעת ההשכלה על שיעור ההשתתפות בכוח העבודה בישראל. בתוך *שוק העבודה, דין וחשבון לשנת 2012*. [השפעת ההשכלה על שיעור ההשתתפות בכוח העבודה בישראל | בנק ישראל - הבנק המרכזי של מדינת ישראל \(boi.org.il\)](https://boi.org.il)
- בנק ישראל. (2017). פרק ח' סוגיות במדיניות הרווחה. בתוך *דין וחשבון לשנת 2016*.
- ברוך-קוברסקי, ר., גלעד, ע., זוהר, ל., קונסטנטינוב, ו., בן סימון, ב., אייזיק, ע. ומורן-גלעד, ל. (2022). *נשירה בקרב תלמידים בחינוך הבדואי בנגב*. דמ-902-22. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/school-dropout-in-the-bedouin-population-in-the-negev/>

ברק, א. (2019). השפעת התחבורה הציבורית על התעסוקה בחברה הערבית. סדרת מאמרים לדיון 2019.3. חטיבת המחקר. בנק ישראל.

גל, ג., מדהלה, ש. וינאי, ג. (2020). השקעה חברתית בישראל, מרכז טאוב.

הלמ"ס (2022 ב'). לוח 2.1 אוכלוסייה לפי קבוצות אוכלוסייה. שנתון סטטיסטי לישראל 2022 - מספר 73. https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2021/2.shnatonpopulation/st02_15x.pdf

הלמ"ס, (2022 א'). נתוני הסקר החברתי – מחולל הלוחות, שנת הסקר 2021. אוחר מ: <https://www.cbs.gov.il/he/Pages/%D7%9E%D7%97%D7%95%D7%9C%D7%9C-%D7%A1%D7%A7%D7%A8-%D7%97%D7%91%D7%A8%D7%AA%D7%99-%D7%97%D7%93%D7%A9.aspx> בתאריך 8.11.2022

המשרד לשוויון חברתי. (2021). המלצות הצוות הבין משרדי, צעירים בחברה הערבית. רשות הצעירים במשרד לשוויון חברתי והרשות לפיתוח כלכלי של המיעוטים.

ויסבלאי, א. ווינגר, א. (2020). נתונים על נשירת תלמידות מבתי-ספר ועל לימודים אקדמיים בקרב נשים בחברה הבדואית בנגב. מרכז המחקר והמידע, כנסת ישראל.

זוסמן, נ., וודברג, י. ומיעארי, ס. (2016). מדדי הפשיעה בישראל בשנים 1990-2010 תוך התמקדות בחברה הערבית. בנק ישראל, חטיבת המחקר.

חסן-דאהר, ס. (2012). בדואים לעסקים – קידום יזמות עסקית במגזר הבדואי בנגב. דמ-624-12. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/promoting-developing-business-entrepreneurship-among-bedouin-women-negev/>

יובג, ת. (2014). אי-שוויון בבריאות: החברה הערבית-בדואית בנגב, סוגיות מוקד והמלצות לטיפול. עמותת יסמין אלנגב לבריאות האישה והמשפחה.

ישיב, ע. וקלינר קסיר, נ. (2011). נשים ערביות בשוק העבודה בישראל: מאפיינים וצעדי מדיניות. הרבעון לכלכלה, 58 (1-2): 120-160. ישיב, ע. וקלינר קסיר, נ. (2013). שוק העבודה של ערביי ישראל: סקירת מאפיינים וחלופות למדיניות. אוניברסיטת תל אביב.

כאהן-סטרבצ'נסקי, כ. (2017). בני נוער וצעירים בישראל שאינם לומדים ואינם עובדים (NEET): מאפיינים, צרכים ומדיניות. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale-web.s3.amazonaws.com/uploads/2017/12/maamarHeb.pdf>.

מבקר המדינה. (2017). משרד הבריאות, טיפולים בתחום התפתחות הילד, דוח שנתי 67ב.

מג'אדלה, א., כהן, ד., קונסטנטינוב, ו., הרן, ד. ואיל, י. (2023). תמונת מצב של האוכלוסייה הבדואית בנגב, מדדים נבחרים. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל (טרם פורסם).

מדהלה, ש., שאמי, ל., גל, ג. וסלע, א. (2021). השתתפותם של ילדים בחברה הערבית במסגרות חינוך מפוקחות לגיל הרך, סדרת מחקרי הגיל הרך של מרכז טאוב. מרכז טאוב.

מזרחי סימון, ש. (2016). תעסוקה בקרב נשים ערביות. הכנסת. מרכז המחקר והמידע.

מטר, ר., זחאלקה, א., אלהיב, א., מן, י., חליחל, א., בקשי-כהן, מ., נחמן, ע., מראענה, מ., סרפוס, ל., אבו שארב, א., הרן, ע., יוסף, ד. ודסקי, ס. (2018). דוח מסכם, הצוות הבין-משרדי להתמודדות עם השלכותיה השליליות של הפוליגמיה. ממשלת ישראל. משרד המשפטים.

מיעארי, ס. וחדאד חאג' יחיא, נ. (2017). חוסר מעש בקרב צעירים ערבים בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מן, י. (2020). הפחתת שכר הלימוד במעונות יום בחברה הבדואית ככלי להעלאת שיעור התעסוקה של אימהות, יוני 2020.

משרד הבינוי והשיכון. (2018). החלטת ממשלה מס' 3708: תכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית. https://www.gov.il/he/departments/policies/government_decision_3708_moch

משרד החינוך. (2019). התמונה החינוכית לשנת תשע"ט, שקיפות ונתונים. אוצר מאתר משרד החינוך: <https://edu.gov.il/heb/> 31.8.2022 <https://data.edu-pic/Pages/education-image2019.aspx>

משרד ראש הממשלה. (2012). הגדלת שיעור ההשתתפות בכוח העבודה ושיעור התעסוקה. החלטה מספר 4193 מיום 29.01.2012. https://www.gov.il/he/departments/policies/2012_des4193

משרד ראש הממשלה. (2015). פעילות הממשלה לפיתוח כלכלי באוכלוסיית המיעוטים בשנים 2016-2020. החלטה מספר 922 מיום 31.12.2015. https://www.gov.il/he/departments/policies/2015_des922

משרד ראש הממשלה. (2017). תוכנית לפיתוח כלכלי חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021. החלטה מס' 2397 מיום 12.02.2019. https://www.gov.il/he/departments/policies/2017_dec2397

נתנזון, ר., גזלה, א. ולייזר, ר. (2015). אי שוויון במקומות העבודה בישראל, מוגש לאגף לקידום שוויון בהסתדרות החדשה, מאקרו-המרכז לכלכלה מדינית.

סוחוי, ט. וסופר, י. (2019). איך מגיעים לעבודה בישראל? מאפייני יישוב וגורמי פרט. סדרת מאמרים לדיון 2019.02. חטיבת המחקר. בנק ישראל.

סופר-פורמן, ח., ברלב, ל. וגדג', נ. (2022). ילדים עם מוגבלות באוכלוסייה הבדואית בנגב. דמ-883-21. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/children-with-disabilities-in-the-bedouin-population-in-the-negev/>

סיף, א., חדאד חאג' יחיא, נ. וחי, א. (2022). תפיסות של צעירים ובני נוער מהחברה הבדואית בנגב לגבי תופעות של אלימות וכשיעה. יוזמות אברהם. מחקר: תפיסות של צעירים בדואים בנגב לגבי האלימות והפשיעה - יוזמות אברהם (abrahaminitiatives.org.il)

עדליא (2015). תוכנית אסטרטגית לקידום כלכלי-חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב, שלב א', 2015.

עדליא ומכון סאלד. (2023). זכאות לבגרות בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב: חסמים, אתגרים ודרכי פעולה – סקירת ספרות. (טרם פורסם).

עראר, ח. ומוסטפא, מ. (2009). השכלה גבוהה ותעסוקה בקרב נשים ערביות: חסמים ותמורות. בתוך פ. עזאזה, ח. אבו-בקר, ר. הרץ-לזרוביץ. וא. גאנם (עור'). נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד (עמ' 259-290). רמות - אוניברסיטת תל-אביב.

פוקס, ה. (2017). השכלה ותעסוקה בקרב ערבים צעירים. בתוך וייס, א. (עורך). דוח מצב המדינה – חברה, כלכלה ומדיניות 2017. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, עמ' 221-264.

פוקס, ה. ופרידמן ווילסון, ת. (2018). השתלבות נשים ערביות בשוק העבודה: השכלה, תעסוקה ושכר. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. <https://www.taubcenter.org.il/wp-content/uploads/2020/12/arabisraeliwomen.pdf>.

פלדמן, נ. וצרפתי, ב. (2021). תעסוקת נשים בדואיות בנגב: תמונת מצב, חסמים, אתגרים וצעדי מדיניות להעלאת שיעורי התעסוקה. מחקר מדיניות. האוניברסיטה העברית בירושלים.

פסטה-שוברט, ע. (2005). "מספרה שותקת" ל"ספרה מדברת": תפיסת מקצוע ההוראה בעיני מתכשרות בדואיות להוראה. סוציולוגיה ישראלית ו, 2 (תשסה), 313-334.

פרג'ון, ב. (2018). מבט לתעסוקת נשים ערביות בדואיות בנגב. דו"ח לרגל יום האישה הבינלאומי, מרץ 2018. עומר: פורום דו-קיום בנגב לשוויון אזרחי.

צוויקל, ג. וברק, נ. (2002). בריאות ורווחה של נשים בדויות בנגב. אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

קוך דבדוביץ', פ. (2020). שירותי רפואת המשפחה, בריאות האישה ותחנות טיפת החלב ביישובים הבדואיים בנגב – מסמך מעודכן. מרכז המחקר והמידע של הכנסת. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/a6c6c0c6-42f3-ea11-8119-00155d0af32a/2_a6c6c0c6-42f3-ea11-8119-00155d0af32a_11_16463.pdf

קסן, ל. וקרומר-נבו מ. (2010). מבוא לניתוח נתונים איכותניים. בתוך ל. קסן ומ. קרומר-נבו (עור'), ניתוח נתונים במחקר איכותני (עמ' 1-16). אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

רודניצקי, א. ואבו ראס, ת. (2011). החברה הבדואית בנגב. יוזמות קרן אברהם.

רוזנברג, א. ובנימין, א. (2015). שאיפות תעסוקתיות של הסטודנטיות הבדואיות מאזור הנגב. אוניברסיטת בר אילן.

רותם, מ. (2017). אפליה במספרים, קובץ נתונים סטטיסטיים – הקהילה הבדואית בנגב. פורום דו-קיום בנגב לשוויון אזרחי.

רסול, ס. ושטיין, ע. (2018). מדד הביטחון האישי. אלימות, פשיעה ושיטור ביישובים הערבים. דו"ח 2017. יוזמות קרן אברהם.

שטרסברג, נ., נאון, ד. וזיו, ע. (2008). ילדים עם צרכים מיוחדים באוכלוסייה הבדואית בנגב: מאפיינים, דפוסי שימוש בשירותים והשלכות הטיפול בהם על האמהות. דמ-503-08. מכון מאיר-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/special-needs-children-bedouin-population-negev-characteristics-patterns-service-use-impact-caring-children-mothers/>

שלוסר, א. (2006). השפעת מתן חינוך טרום חובה חינוך על היצע העבודה של אמהות ערביות: ממצאים מניסוי טבעי. הרבעון לכלכלה 3, 553-517.

שקדי, א. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותי – תיאוריה ויישום. רמות.

שקדי, א. (2011). המשמעות מאחורי המילים – מתודולוגיות במחקר איכותי הלכה למעשה. רמות.

תירוש, א. ואייל, י. (2018). מדדים חברתיים-כלכליים של האוכלוסייה הבדואית בנגב. דמ-774-18. מכון מאיר-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/socio-economic-measures-for-the-bedouin-population-in-the-negev/>

Abu-Rabia-Queder, S. (2008). politics of conformity: power for creating change. *Ethnology*, 47(4), 209-225.

Abu-Saad, I. (1997). The education of Israel's Negev Beduin: Background and prospects. *Israel Studies*, 2(2), 21-39. <http://www.jstor.org/stable/30246811>

Abu-Saad, K., Horowitz, T., & Abu-Saad, I. (2007). *Weaving tradition and modernity: Bedouin women in higher education*. Ben-Gurion University of the Negev. <https://cris.bgu.ac.il/en/publications/weaving-tradition-and-modernity-bedouin-women-in-higher-education>

Alfred, M. V., & Martin, L. G. (2007). The development of economic self-sufficiency among former welfare recipients: lessons learned from Wisconsin's welfare to work program. *International Journal of Training and Development*, 11(1), 2-20. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2419.2007.00266.x>

Alwin, D. F. & Krosnick, J. A. (1991). The reliability of survey attitude measurement: The influence of question and respondent attributes. *Sociological Methods & Research*, 20(1), 139–181. <https://doi.org/10.1177/0049124191020001005>

Bellah, R. N., Madsen, R., Sullivan, W. M., Swidler, A., & Tipton, S. M. (1985). *Habits of the heart*. Univ of California Press.

Burwick, A. Jethwani, V. & Meckstroth, A. (2004). *Implementing Welfare-to-Work programs in rural places: Lessons from the rural Welfare-to-Work strategies demonstration evaluation*. Mathematica Policy Research. <https://www.acf.hhs.gov/sites/default/files/documents/opre/rwtw.pdf>.

Chiner, E., Gómez-Puerta, M., & Cardona-Moltó, M. C. (2017). Internet use, risks and online behaviour: The view of internet users with intellectual disabilities and their caregivers. *British Journal of Learning Disabilities*, 45(3), 190-197. <https://doi.org/10.1111/bld.12192>

- Foley, A., & Ferri, B. A. (2012). Technology for people, not disabilities: Ensuring access and inclusion. *Journal of Research in Special Educational Needs*, 12(4), 192-200. <https://doi.org/10.1111/j.1471-3802.2011.01230.x>
- Hagqvist, E. (2016). *The juggle and struggle of everyday life. Gender, division of work, work–family perceptions and well-being in different policy contexts*. Doctoral dissertation, Mid Sweden University.
- Halevy, R. (2009). Looking ahead: Educated Bedouin women redefining identity and belonging. *Hagar*, 9(1), 73-94. <https://www.proquest.com/openview/cfd8816d023369964ef076d534949801/1?pq-origsite=gscholar&cbl=38320>
- Hobbes, T. (1991) *Leviathan* [1651]. Richard Tuck, ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manyika, J., & Roxburgh, C. (2011). *The great transformer: The impact of the Internet on economic growth and prosperity*. McKinsey Global Institute, 1(0360-8581). <http://ict-industry-reports.com.au/wp-content/uploads/sites/4/2011/11/2011-the-great-transformer-McKinsey-Oct2011.pdf>
- Raja, D. S. (2016). *Bridging the disability divide through digital technologies*. Background paper for the World Development report. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/123481461249337484-0050022016/original/WDR16BPBridgingtheDisabilityDividethroughDigitalTechnologyRAJA.pdf>
- Rudnitzky, A., & Ras, T. A. (2012). *The Bedouin population in the Negev*. Abraham Fund Initiatives.
- Schwandt, T. (1994). Constructivist, interpretivist approaches to human inquiry. In: Denzin, N. K., Lincoln. T. S. (Eds.). *The Landscape of Qualitative Research: Theories and Issues*. (pp. 221-259). Thousand Oaks, Sage Publications.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research*. Sage publications.
- Tonkiss, F. (2009). Trust, confidence and economic crisis. *Intereconomics*, 44(4), 196-202. <https://doi.org/10.1007/s10272-009-0295-x>
- Treas, J., & Drobní, S. (Eds.). (2010). *Dividing the domestic: Men, women, and household work in crossnational perspective*. Stanford University Press
- Vansteenkiste, V., Lens, W., De Witte, H., & Feather, N. T. (2005). Understanding unemployed people's job search behaviour, unemployment experience and well-being: A comparison of expectancy-value theory and self-determination theory. *British journal of social psychology*, 44(2), 269-287. <https://doi.org/10.1348/014466604X17641>
- Wrzesniewski, A., McCauley, C., Rozin, P., & Schwartz, B. (1997). Jobs, careers, and callings: People's relations to their work. *Journal of research in personality*, 31(1), 21-33. <https://doi.org/10.1006/jrpe.1997.2162>.
- Zilber, T. B., Tuval-Mashiach, R., & Lieblich, A. (2008). The embedded narrative: Navigating through multiple contexts. *Qualitative inquiry*, 14(6), 1047-1069. <https://doi.org/10.1177/1077800408321616>

נספח א': עיקרי החלטות הממשלה לקידום האוכלוסייה הבדואית בתחום התעסוקה

בהחלטת ממשלה 3708 (מיום 11.09.2011) – [התוכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית בנגב](#),
הוחלט כי:

- יש להקים מרכזי תעסוקה "ריאן"
- יש לפתח אזורי תעשייה קיימים
- יש לתת תמריצים למעסיקים
- יש להכשיר מקצועית מבוגרים
- יש להרחיב לימודי הנדסאים
- יש להרחיב את הפעילות לעידוד יזמות עסקית
- יש לשפר את הנגישות לתחבורה
- יש ליצור מסגרות לילדים

החלטת ממשלה מס' 2397 (מיום 12.02.2017) – [התוכנית לפיתוח כלכלי חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021](#),
הגדירה ארבע מטרות מרכזיות (על פי נוסח ההחלטה):

1. שיפור משמעותי במצבה הסוציו-אקונומי של האוכלוסייה הבדואית בנגב תוך חתירה לצמצום הפערים בין אוכלוסייה זו לכלל אוכלוסיית המדינה
2. חיזוק הרשויות המקומיות הבדואיות, שיפור מצבן הכלכלי, ביסוסן בהיבט המנהלי והארגוני והעלאת רמת השירות לאזרח
3. שילוב האוכלוסייה הבדואית בנגב בחברה ובכלכלה הישראלית
4. ביסוס היישובים הבדואיים בנגב בהיבט הכלכלי, החברתי והקהילתי לשם שיפור רמת החיים והבטחת עתיד הדורות הבאים

ובמסגרתה הוחלט על הצעדים האלה:

משרד הכלכלה:

- יש ליצור כלי סיוע המותאמים באופן ייחודי בסוכנות לעסקים קטנים
- יש לתמרץ העסקת עובדים
- יש לקדם מפעלי תעשייה באזורי תעשייה
- יש להגות תוכנית בין-משרדית לעידוד יוזמות מקומיות בדגש על העסקת נשים

משרד העבודה:

- יש להמשיך את הפעלת מרכזי "ריאן"
- יש להרחיב את השליטה בשפה העברית, בדגש על נשים (בהתאם להצלחת התוכנית, תיבחן אפשרות להארכתה לשנים 2020-2021)

- יש להכשיר הנדסאיות והנדסאים באמצעות המכון להכשרה טכנולוגית
 - יש להקצות מתקציב אגף מעונות היום עבור האוכלוסייה הבדואית בנגב, בהתאם להחלטה 922
- שירות התעסוקה:** יש להכליל את תוכנית מעגלי תעסוקה ופרויקט של עברית תעסוקתית לדורשי עבודה

הרשויות המקומיות: יש לפתח אזורי מלאכה ומסחר מקומיים

בהחלטת ממשלה מס' 922 (מיום 30.12.2015) – [פעילות הממשלה לפיתוח כלכלי באוכלוסיית המיעוטים בשנים 2016-2020](#), הוחלט כי:

- יש לפתח אזורי תעשייה
- יש לתמרץ מעסיקים להעסקת עובדים מאוכלוסיית המיעוטים, תוך תעדוף קליטת נשים ובדואים
- יש לקדם פעילות לעידוד עסקים קטנים ובינוניים
- יש לקדם פעילות התעשייה של אוכלוסיית המיעוטים בשווקים הבינלאומיים
- יש לפעול לבניית מעונות יום והרחבת היצע המשפחתונים
- יש להפעיל מרכזי הכוון תעסוקתי
- יש לפתוח בקמפיין פרסום מס הכנסה שלילי לאוכלוסיית המיעוטים

נספח ב': מאפייני האוכלוסייה בסקר כוח אדם של הלמ"ס

תרשים נ-1: התפלגות צורת יישוב, השכלה וגיל באוכלוסייה הבדואית בנגב לפי מין, בסקר הנוכחי ובסקר כוח אדם (סכ"א) של הלמ"ס, לא משוקלל ולאחר השקלול (באחוזים)

נספח ג': לוחות

לוח נ-1: שיעור הבלתי מועסקים לפי לאום, מחוז ומין, בני 25-54, 2019-2020 (באחוזים)

שנה	גברים		נשים	
	2019	2020	2019	2020
כלל האוכלוסייה בישראל	3.4	4.3	3.6	3.7
יהודים ואחרים שאינם ממחוז הדרום	3.8	4.7	3.5	3.7
יהודים ואחרים ממחוז הדרום	3.3	3.9	3.4	4.2
ערבים שאינם ממחוז הדרום	1.7	2.4	4.3	3.1
בדואים בנגב	6.4	5.8	7.2	..

מקור: עיבוד מכון ברוקדייל לנתוני סקר כוח אדם של הלמ"ס, 2019-2020

^בדואים מוגדרים כמוסלמים המתגוררים בנגב

^^שיעור הנשים הבדואיות הבלתי מועסקות בשנת 2020 אינו מוצג בשל מספר הנדגמות הנמוך בשנה זו

לוח נ-2: ממוצע שכר חודשי של גברים שכירים בדואים^ בשנים 2010-2018, בני 18+, לפי יישוב (מחירים שוטפים בש"ח)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
חורה	6,846	7,284	7,443	7,687	7,895	7,985	8,048	8,206	8,671
כסיפה	6,485	6,882	7,013	7,203	7,433	7,733	7,900	8,235	8,619
לקיה	6,519	6,946	7,141	7,519	7,690	7,754	7,758	8,038	8,357
ערעה-בנגב	7,419	7,894	8,186	8,519	8,662	8,987	9,225	9,158	9,389
רהט	5,986	6,531	6,792	7,058	7,241	7,490	7,693	7,932	8,248
שגב-שלום	6,038	6,492	6,683	6,943	7,178	7,234	7,361	7,532	7,917
תל שבע	6,615	6,935	7,115	7,389	7,587	7,606	7,572	7,760	7,910
אל קסום^^	6,999	7,227	7,361	7,676	7,757	7,911	7,677	7,988	7,942
נווה מדבר^^	5,516	6,359	6,805	7,294	7,952	8,042	7,624	7,942	7,942

מקור: עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של המוסד לביטוח לאומי

^בדואים מוגדרים כמי שגרים ביישוב בדואי בדרום שמונה יותר מ-2,000 איש

^^המועצות האזוריות אל קסום ונווה מדבר נוסדו בשנת 2012, ולכן הנתונים קיימים החל משנת 2011

לוח נ-3: ממוצע שכר חודשי של נשים שכירות בדואיות^ בשנים 2010-2018, בנות 18+, לפי יישוב (מחירים שוטפים בש"ח)

	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	
חורה	6,016	6,011	5,929	5,864	5,705	5,291	5,268	5,111	4,637	
כסיפה	5,651	5,735	5,630	5,508	5,341	4,936	4,822	4,605	4,307	
לקיה	5,865	5,932	5,952	5,850	5,703	5,490	5,652	5,247	4,711	
ערעה-בנגב	5,068	5,023	5,096	4,970	4,643	4,501	4,537	4,148	3,826	
רהט	5,327	5,064	4,963	4,853	4,678	4,469	4,463	4,247	3,899	
שגב-שלום	5,433	5,413	5,244	5,195	5,088	4,901	4,855	4,452	4,037	
תל שבע	5,026	5,020	5,083	5,190	5,161	4,936	4,970	4,544	4,087	
אל קסום^	5,124	5,144	5,360	5,485	5,689	5,132	4,866	4,641		
נווה מדבר^	5,069	4,861	5,155	4,877	4,442	4,225	3,893	3,080		

מקור: עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל לנתונים מנהליים של המוסד לביטוח לאומי

^ בדואיות מוגדרות כמי שגרות ביישוב בדואי בדרום שמונה יותר מ-2,000 איש

^^ המועצות האזוריות אל קסום ונווה מדבר נוסדו בשנת 2012, ולכן הנתונים קיימים החל משנת 2011